CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT
MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

REGIO KEMPENLAND

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. D. van Loon-Graafmans, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-812511

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf

Hoofdstuk 1. Inleiding

1.1. Ligging en omvang van het gebied
1.2. Achtergrond gebiedsindeling

Hoofdstuk 2. Bodemgesteldheid

2.1. Geologische genese, bodem en reliëf
2.2. Afwatering

Hoofdstuk 3. Grondgebruik

3.1. Situatie 1850
3.2. Veranderingen 1850-1940
3.3. Belangrijke veranderingen na 1940
3.4. Het huidige landschapsbeeld

Hoofdstuk 4. Infrastructuur

4.1. Landwegen
4.2. Wateren
4.3. Dijken en kaden
4.4. Spoor- en tramwegen
4.5. Militaire infrastructuur
4.6. Overige infrastructurele werken

Hoofdstuk 5. Nederzettingsstructuur

5.1. Algemeen
5.2. Grotere kernen
5.3. Dorpen en gehuchten
5.4. Verspreide bebouwing

Geraadpleegde literatuur

Gebruikte kaarten

Bijlage (lijst van figuren)

Woord vooraf

Dit rapport over de regio Kempenland maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten-Inventarisatie-Project. Naast deze regio kent de provincie nog zeven andere inventarisatiegebieden (zie bijlage, figuur 1). Het rapport bevat een beschrijving van de voornaamste regionale historisch-ruimtelijke ontwikkelingen en karakteristieken waarbij de situatie van omstreeks 1850 is gekozen als uitgangspunt. Het jaar 1940 vormt in beginsel het eindpunt van de beschrijving. Belangrijke veranderingen van na die tijd worden echter wel vermeld. Voor de periode 1850-1940 komen achtereenvolgens aan bod: ligging en begrenzing van de regio, bodemgesteldheid, grondgebruik, infrastructuur en nederzettingsontwikkeling. Van primair belang hierbij is het (veelal bovenlocale) verband tussen historisch-geografische, sociaal-economische, bestuurlijke en/of landschappelijke ontwikkelingen. Details blijven derhalve in het algemeen buiten beschouwing. Als bijlage is een aantal kaarten (deels thematisch, deels topografisch) toegevoegd ter illustratie van de behandelde onderwerpen.

De regiobeschrijvingen dienen op de eerste plaats als basis voor de gemeentelijke inventarisatierapporten die in het kader van bovengenoemde projecten worden opgesteld. In die rapporten wordt per gemeente een overzicht gegeven van de historische nederzettingsstructuur en cultuurhistorisch interessante objecten zoals kerken, woonhuizen, boerderijen, fabrieksgebouwen, kanalen, bruggen, wegkruisen en groenelementen.

Belangrijkste doelstelling van het Monumenten-Inventarisatie-Project is het verkrijgen van een (landelijk) overzicht van jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. In de provincie Noord-Brabant zullen daarnaast ook objecten en structuren van vóór 1850 worden vastgelegd, dit als uitvloeisel van de reeds eerder ,in 1979, opgestarte Cultuurhistorische Inventarisatie. De regiobeschrijvingen en de gemeentelijke inventarisatierapporten kunnen verder als uitgangspunt dienen voor publicaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein.

Voor nadere informatie inzake de doelstellingen, opzet en uitwerkingen van het Monumenten-Inventarisatie-Project raadplege men de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), opgesteld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist/'s-Gravenhage, 1987).

's-Hertogenbosch, juli 1990

M.H.J. Koenders

1. Inleiding

1.1. Ligging en omvang van het gebied

De regio Kempenland is gelegen in het zuidoostelijk deel van de provincie Noord-Brabant. Ten noordwesten ligt de regio Tilburg, ten noordoosten de regio Eindhoven. Aan de oostkant bevindt zich het Brabants Peelgebied. De zuidelijke begrenzing van Kempenland valt samen met de rijksgrens tussen Nederland en België (zie bijlage, figuur 1).

De regio bestaat uit veertien gemeenten met een gezamenlijke oppervlakte van iets meer dan 500 km² (1). Hieronder volgt een opsoming in alfabetische volgorde. Achter de hoofdkern(-en), aangeduid door de gemeentenaam, zijn eventuele belangrijke overige kernen vermeld.

1. Bergeyk (Loo, Weebosch)
2. Bladel en Netersel
3. Diessen (Haghorst)
4. Eersel (Duizel, Steensel)
5. Hilvarenbeek (Esbeek, Houtakker)
6. Hooge en Lage Mierde (Hulsel)
7. Hoogeloon, Hapert en Casteren
8. Luyksgestel
9. Oost-, West- en Middelbeers
10. Reusel
11. Riethoven
12. Valkenswaard (Borkel, Dommelen)
13. Vessem, Wintelre en Knegsel
14. Westerhoven

1.2. Achtergrond gebiedsindeling

De regio Kempenland komt voor een deel overeen met het historische kwartier Kempenland, onderdeel van de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch (2). De kern van dit oude kwartier werd gevormd door de "Acht Zaligheden", te weten de dorpen Bladel, Duizel, Eersel, Hulsel, Knegsel, Netersel, Reusel en Steensel. De begrenzing van de regio is zodanig gekozen dat in landschappelijk opzicht van een eenheid kan worden gesproken. Uit practische overwegingen zijn bij de gebiedsindeling de huidige gemeentegrenzen aangehouden.

Naast Kempenland kent Noord-Brabant nog zeven andere inventarisatiegebieden. Dit zijn: het Brabants Kleigebied, Zuidwest Brabant, regio Tilburg, regio 's-Hertogenbosch, regio Eindhoven, de Maaskant en het Brabants Peelgebied (fig. 1).

---

(1)Provinciale Almanak voor Noord-Brabant, 1989, pp. 61-144.
(2)Van Ham en Vriens, 1980, pp. 26-30.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Geologische genese, bodem en reliëf

Geologisch bezien behoort de regio Kempenland voor het grootste gedeelte tot de noordelijke flank van het Kempisch Plateau van België (1). Dit plateau heeft naar het noordwesten een uitloper in de hoger gelegen delen van Midden-Brabant. Het regiodeel ten zuidwesten van de lijn Valkenswaard-Oostelbeers wordt wel aangeduid als de Kempenhorst (2). Ten noordoosten van de Kempenhorst ligt de geologische depressie van de Centrale Slenk die aan beide zijden begrensd wordt door zuidoost-noordwest verlopende breuken (zie figuur 2).
De afzettingen die binnen het inventarisatiegebied aan of nabij het oppervlak voorkomen, en die bepalend zijn voor de gesteldheid van de bodem en de vorm van het aardoppervlak, dateren voornamelijk uit het Pleistoceen (rivierzand, dekzand en leem). Beduidend later tot stand gekomen zijn de geologische formaties uit het Holoceen (beekdalgronden en stuifzand).

De oudste afzettingen zijn gelegen in het zuidelijk deel van de regio.
Hier kan men grove grindhoudende zanden aantreffen die rond het einde van het Vroeg-Pleistoceen (ca. 1 miljoen jaar geleden) ter plaatse zijn neergelegd door het rivierstelsel van de Rijn. In de omgeving van Westerhoven komen in dit rivierzand kleilagen voor die ontgonnen zijn voor de baksteen- en dakpannen-industrie. Het zand zelf is op grote schaal gewonnen ten behoeve van de bouwnijverheid (3).
Op de meeste plaatsen binnen de regio bestaat de bodem uit dekzand. Dekzanden zijn afgezet tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen, ca. 80.000 tot 10.000 jaar geleden. In die koude en droge periode, het Weichselien genaamd, kon bij de afwezigheid van begroeiing veel bodemmateriaal door de wind worden verplaatst. Rond het midden van het Weichselien werd eerst het "oude of regionale dekzand" afgezet. Dit sterk gelaagde pakket bestaat uit lemig fijn zand (enkele meters dik) waarin plaatselijk door smeltwater verspoeling is opgetreden. Het bezit een licht golvend reliëf (4).
Tijdens de laatste fase van de Weichselien-ijstijd kwam het "jonge of locale dekzand" tot afzetting. Dit zand is minder fijn van samenstelling en bevat ook minder leem dan het oude dekzand. Vanwege de in die periode overheersende noordwestelijke winden ontstonden zuidwest-noordoost gerichte dekzand-accumulaties (onder meer bij Oostelbeers en Hilvarenbeek). Een deel van het jonge dekzand is afkomstig uit drooggevallen beek- en rivierdalen. Het werd op enige afstand daarvan weer neergelegd in de vorm van evenwijdige gordels. Deze zandruggen bleken later een geschikte locatie voor het uitoefenen van akkerbouw.

In het jongste geologische tijdvak, dat van het Holoceen (vanaf 10.000 jaar geleden), werden in de beekdalen zand en klei afgezet. Op enkele plaatsen trad veengroei op. Nog later gevormd zijn de inmiddels beboste stuifzandcomplexen bij Hilvarenbeek, Oostel- en Middelbeers, Borkel en Luyksgestel. Hoewel ook

---

(1)Van Diepen, 1968, p. 119.
(2)Mandos en Kakebeeke, 1971, p. 119.
(3)Bodemkaart van Nederland, 1968, pp. 24-25.
(4)Zonneveld, 1985, p. 33.

klimatologische factoren bijgedragen hebben aan de stuifzandvorming is dit verschijnsel op de eerste plaats een gevolg van vegetatieverwoesting op de leemarme jonge dekzandgronden door middel van plaggensteken, overbeweiding en afbranden in de historische tijd. Het stuifzand dat nu door de aanplant van naaldhout is vastgelegd heeft een onregelmatig geaccidenteerd oppervlak.
Het inventarisatiegebied bevat de hoogste delen van de provincie.
Deze reiken tot +44 m N.A.P. en zijn gelegen in het zuiden, binnen de gemeente Luyksgestel. Vandaar helt het terrein af in noord-/noordoostelijke richting. Het laagste punt binnen de regio ligt op +12 m N.A.P. ten noorden van Hilvarenbeek. Het langzaam aflopende, licht glooiende dekzandplateau van de Kempen wordt doorsneden door een groot aantal beken. De jongere dekzandruggen en met name de stuifzandcomplexen bezitten een sterker reliëf.

2.2. Afwatering (fig. 5)

Afgezien van een kleine oppervlakte geschiedt de afwatering van Kempenland in noordelijke richting middels een groot aantal beken en riviertjes.
Deze behoren alle tot het stroomstelsel van het riviertje de Dommel.
Slechts een klein gebiedje bij de Belgische grens binnen de gemeente Reusel watert af in zuidelijke richting op het riviertje de Kleine Nete.

Het stroomstelsel van de Dommel bestaat uit een groot aantal waterlopen. In het oostelijk deel van het inventarisatiegebied zijn dit, naast de Dommel, onder meer de Keersop, de Beekloop, de Run en de Gender. Deze stromen naar het noordoosten. In het westelijk deel wordt het water noordwaarts afgevoerd door de Kleine Beerze, de Grote Beerze en de Reusel.
De Dommel ontspringt in de Belgische Kempen en komt bij Borkel ons land binnen. Langs Dommelen en Valkenswaard stroomt ze via Eindhoven en Son naar Sint-Oedenrode vanwaar zij haar loop in noordwestelijke richting vervolgt langs Boxtel en Vught naar Den Bosch. Hier mondt de Dommel uit in de Dieze die in verbinding staat met de Maas. Het traject binnen de regio heeft een lengte van 17 kilometer en kent een verval van ca. 10 meter. Buiten de regio worden al snel de Keersop, de Run en de Gender opgenomen. Verder noordelijk bij Boxtel stromen ook de Beerze en de Reusel (beide onder een andere naam) uit in de Dommel.

Omstreeks 1850 leverde de afwatering (nog steeds) de nodige problemen op.
Veel overlast ondervond men van regelmatig buiten hun oevers tredende beken, met name bij langdurige regenval. Eén van de oorzaken was de terreingesteldheid. Zo belemmerde de dekzandrug tussen Lage Mierde en Son de afwatering van de Beerze en de Reusel. Verder bemoeilijken obstakels in de beken zelf de waterafvoer, zoals ondiepten, meanders en stuwen van watermolens. Tevens droeg irrigatiewater van vloeiweiden in de Belgische Kempen bij aan de overlast (5). In de tweede helft van de 19e eeuw namen de problemen nog verder toe als gevolg van ontginningen op de woeste gronden (par. 3.2) waardoor het aanbod van af te voeren oppervlaktewater werd verhoogd.
Aanvankelijk heeft men getracht om op locaal niveau de situatie te verbeteren. Beekbeddingen werden uitgediept en scherpe bochten genormaliseerd. Dit bleek onvoldoende. Een meer grootschalige aanpak van de wateroverlast was noodzake-

---

(5)Van Velthoven, 1938, p. 145.

lijk. Daartoe werd in 1863 het "Waterschap van de rivier De Dommel en de zich daarin ontlastende Beken en Riviertjes" opgericht (6). Nieuwe waterstaatstechnische ingrepen (beddingverbreding, oeververstersking en kanalisatie) waren het gevolg. Ook verwijderde men een aantal watermolens met bijbehorende sluizen en stuwkommen, onder meer op de Keersop bij Westerhoven, op de Run bij Eersel, op de Groote Beerze bij Casteren en op de Kleine Beerze onder Middelbeers.
Na 1900 ondernam het waterschap van De Dommel (uitgebreid in 1922) nieuwe werken. Niet alleen werd de loop van veel beken verder genormaliseerd, ook werden omleidingen gegraven en nieuwe waterlopen aangelegd aansluitend op het natuurlijke afwateringsstelsel. Door de betere ontwatering van het achterland kregen de beken periodiek meer water te verwerken. Om de afvoer te kunnen blijven beheersen heeft men in vrijwel alle waterlopen stuwen geplaatst (7).
Na 1940 is bij Middelbeers een omleidingskanaaltje aangelegd voor het water van de Grote en de Kleine Beerze. Onder Westerhoven is langs de Beekloop een infiltratiegebied tot standgekomen. Hier wordt tijdens het groeiseizoen de grondwaterstand kunstmatig verhoogd met behulp van stuwen en wind-watermolentjes (8). In bepaalde delen van de regio (onder meer de omgeving van Vessem) is het grondwaterpeil behoorlijk gedaald ten gevolge van wateronttrekking voor de drinkwatervoorziening van met name Eindhoven en Tilburg. Op de hogere gronden wordt kunstmatige beregening toegepast.

---

(6)Reijs, 1955, p. 570.
(7)Bodemkaart van Nederland, 1985, pp. 20-22.
(8)Bodemkaart van Nederland, 1968, pp. 35-36.

3. Grondgebruik

3.1. Situatie 1850

Rond het midden van de 19e eeuw bestond Kempenland voor meer dan de helft (ruim 60 procent) uit woeste gronden, met name heide. Deze niet of nauwelijks gecultiveerde gronden lagen onder meer langs de Nederlands-Belgische grens (Teulder Heide, Hapertse Heide) en op de drogere dekzandgronden (Beerse Heide, Knegselse Heide). Een klein deel van de woeste gronden werd ingenomen door stuifzand. Stuifzandcomplexen van enige omvang lagen in het noorden bij Hilvarenbeek (de Witte Duinen) en meer oostelijk bij Middel- en Oostelbeers. In de buurt van het stuifzand kwamen vele grote en kleinere waterplassen voor. Ook op de heide lagen vennen. Hieruit werd wel turf gestoken.
Het areaal cultuurland (akkers, weide, (productie-)bos) bedroeg ca. 35 procent. Akkerland nam een kleine 20 procent in beslag. In de directe omgeving van de nederzettingen lagen de open akkercomplexen of oude bouwlanden, veelal op de dekzandgordels langs de beekdalen. Op enige afstand van de dorpen lagen, verspreid over het dekzandplateau, kleine akkertjes of kampen. Weide en hooiland (samen iets minder dan 15 procent) kwamen practisch alleen voor in de beekdalen. In tegenstelling tot de huidige situatie was de hoeveelheid bos uiterst bescheiden (nog geen 5 procent). Ten noorden van Oostelbeers (landgoed de Baest en tussen Bergeyk en Eersel lagen enkele aaneengesloten percelen met een gemengde bosvegetatie (1). Verder kwamen er binnen de regio meer verspreid ook hakhoutbosjes voor met eiken, berken en elzen.

Het type cultuurlandschap binnen de regio Kempenland van omstreeks 1850 wordt wel aangeduid als een "kampontginningslandschap met plaatselijk essen of akkers" (figuur 3). Vanwege de grote betekenis van de akkercomplexen is hier de benaming "akkerlandschap met kampen" meer op zijn plaats. Het ontstaan van dit akker-/kampenlandschap is terug te voeren op een belangrijke ontwikkeling in de hoge middeleeuwen (1000-1200). In die periode werd een begin gemaakt met de plaggenbemesting (2). Hierbij werden heide- of grasplaggen vermengd met de mest van het vee. Aanvankelijk gebeurde dit in de open lucht, later in de potstal. Het mengsel van plaggen en mest werd vervolgens op de akkers gebracht. Door dit proces telkens te herhalen ontstonden er vruchtbare humeuze akkerbodems. Bij een dikte van 50 cm. of meer worden deze akkerbodems ook wel aangeduid als "oude bouwlanden of enkeerdgronden". Samen met de kleinere kampen vormden de grotere akkercomplexen de meest intensief gebruikte delen van het landschap. De hooilanden (beemden) langs de beken waren van belang als leverancier van wintervoer voor het vee. Plaatselijk werden deze beekdalgronden eveneens vrij intensief bemest met humusrijk materiaal zodat ook hier opgehoogde bodems ontstonden.
Typerend voor de agrarische bedrijfsvoering op de Kempen was het kleinschalige traditionele gemengd boerenbedrijf, gericht op de verbouw van voedselgewassen, in het bijzonder graan (rogge, haver, boekweit, gerst). In mindere mate werden ook aardappelen, groenten en peulvruchten geteeld. De veehouderij stond geheel in dienst van de akkerbouw. De akkers van het Kempenland behoorden tot de minst

---

(1)Van der Aa, 1840, II, pp. 227,316.
(2)Vervloet, 1988, p. 14.

vruchtbare binnen de gehele provincie. Ze stonden bekend als "zanderig, schraal en mager" (3). De veestapel (met name schapen) leverde de mest die onontbeerlijk was voor de exploitatie van het bouwland. Het rundvee zorgde verder voor een bescheiden boterproductie. Naast de intensief bewerkte akkers en kampen namen de wei- en hooilanden derhalve een belangrijke plaats in binnen de bedrijfsvoering. De meeste gemeenten waren echter karig bedeeld met goede graslanden. Voor het weiden van de schaapskudden was men daarom aangewezen op de heidevelden. Deze woeste gronden stonden bekend onder de naam van "gemeynt(e)". In de loop van de middeleeuwen waren de gemeynten geclaimd door verschillende grondheren, met als belangrijkste de hertog van Brabant. De inwoners van nabij gelegen dorpen en buurtschappen hadden er tegen betaling van een bepaalde vergoeding gemeenschappelijke gebruiksrechten. In de Franse tijd kregen de gemeenten de woeste gronden in eigendom (4). Behalve als gemeenschappelijk weidegebied werden de heidevelden ook gebruikt voor het steken van plaggen, het kappen van geriefhout en het plaatsen van bijenkorven. Op de Oost(el)-Beerse Heide lag een legerkamp voor twaalf bataljons (fig. 7.a.). Zoals hiervoor vermeld (par. 2.1.) had de aantasting van de heidevegetatie op een aantal plaatsen geleid tot het ontstaan van zandverstuivingen.

Wat betreft de verkaveling van de onderscheiden landschappelijke eenheden valt een duidelijk verschil te constateren in schaal, vorm en regelmaat. De oude bouwlanden bestonden overwegend uit grote aaneengesloten onregelmatige blokken die op hun beurt weer waren onderverdeeld (meestal niet zichtbaar) in smalle strookvormige percelen. De grotere bouwlandcomplexen zijn vermoedelijk ontstaan door uitbreiding van oude kampen met nieuwe akkers. Ze bezitten een licht bolvormig reliëf. De verspreide kleine kampen zijn jonger dan de open akkercomplexen en hebben een wat regelmatiger vorm. Het bouwland was veelal omgeven door heggen of houtwallen. Naast een functie als vee- en wildkering diende deze perceelsrandbegroeiing ook als leverancier van geriefhout voor het boerenbedrijf.
De hooi- en weilanden bezaten een gemengde verkaveling in stroken en rechthoeken. De percelen waren over het algemeen vrij klein, tamelijk onregelmatig van vorm en onderling gescheiden door randbegroeiing (5).
Het weinige bos was, evenals de woeste gronden (heide, stuifzand) niet waarneembaar verkaveld.

3.2. Veranderingen 1850-1940

De meest ingrijpende verandering in het gebruik van de grond gedurende de periode 1850-1940 betrof de ontginning van de woeste gronden, die omstreeks het midden van de vorige eeuw nog bijna twee-derde van de regio in beslag namen. Het overgrote deel van deze gronden bestond uit heide. Hoewel er in het begin van de 19e eeuw al pogingen waren ondernomen tot omzetting van heidegrond in cultuurland kreeg de ontginning pas na 1850 een echt grootschalig karakter. Dit werd mogelijk gemaakt door het openbreken van het traditionele landbouwsysteem.

---

(3)Van der Aa, o.a. 1839-'51, II, pp. 462,595; III, p. 329 en IV, p. 67.
(4)Reijs, 1955, p. 553.
(5)De Bont, i.v.

Een (aanvankelijk) gunstige agrarische conjunctuur met hoge prijzen voor landbouwproducten vormde een belangrijke stimulans.
De ontginning van de woeste gronden verliep grofweg in twee fasen. Tot de grote landbouwcrisis aan het einde van de 19e eeuw was er vooral sprake van grootschalige bosaanplant en, op veel kleinere schaal, omzetting van heide in landbouwgrond. De stijgende vraag naar landbouwproducten kon door gebrek aan kapitaal, kennis en vooral mest echter nog niet volmondig worden beantwoord (6). Tevens werden de heidevelden nog steeds door veel boeren van te groot belang geacht om zonder meer ontgonnen te kunnen worden. Vanaf 1900 vonden, vooral dankzij een meer algemeen gebruik van kunstmest (geïntroduceerd rond 1880), met name grootschalige landbouwontginningen plaats.

Tot 1900 leidde de ontginning van de de heide zoals gezegd vooral tot een vergroting van het bosareaal, en wel van minder dan 5 naar ruim 10 procent. Directe omzetting van arme heidegrond in bouw- of weiland was zonder voldoende bemesting niet mogelijk. Bosaanplant stelde daarentegen minder eisen aan de bodem. Bemesting was overbodig en er was maar weinig grondvoorbereiding nodig (7). Grote delen van de heide werden door kapitaalkrachtige particulieren en commerciële ondernemingen beplant met naaldhout, in het bijzonder met grove den vanwege de vraag naar stuthout in de Limburgse en Belgische mijnen (8). Ook werden van dennehout telegraafpalen vervaardigd. Bebossing van enige omvang vond onder meer plaats bij Bergeyk, Knegsel en Hilvarenbeek.
Ontginning tot landbouwgrond geschiedde weliswaar ook, maar veel minder omvangrijk. Met name betrof dit de aanleg van kleine percelen weiland door plaatselijke boeren ter uitbreiding van hun bedrijf. Geschikt hiervoor waren de vochtige broekgronden langs de beken en rond de vennen. Ook werden met dit doel vennen ontwaterd of gedempt zoals op de heide ten westen van Lage Mierde en tussen Bergeyk en Borkel. Omzetting tot akkerland kwam nog nauwelijks voor. Tijdens de grote landbouwcrisis van de jaren '80 geraakte de ontginning tot weiland op een laag pitje. De aanplant van naaldbos ondervond hiervan veel minder hinder aangezien de houtprijzen, in tegenstelling tot de prijzen voor landbouwprodukten, niet of nauwelijks daalden.

Na 1900 werd de heide-ontginning in een versneld tempo doorgezet. In de eerste decennia werd nog steeds op grote schaal bos aangeplant maar nu kon tevens dankzij een meer algemeen gebruik van kunstmest op een grote schaal nieuwe landbouwgrond worden aangelegd. Een zeer omvangrijk project betrof de exploitatie van een grote oppervlakte woeste grond binnen de gemeenten Hilvarenbeek en Hooge en Lage Mierde. Hier kocht in 1899 de Levensverzekeringsmaatschappij "De Utrecht" 700 ha grond. De Nederlandse Heidemaatschappij (opgericht in 1888) kreeg opdracht het gebied in cultuur te brengen. Allereerst gold dit project als beleggingsobject met opbrengsten uit de bos- en landbouw. De achterliggende gedachte was om bij te dragen aan de algemene welvaart en een gedeelte van het aanwezige natuurschoon intact te laten. Het landgoed "De Utrecht" heeft door verdere aankoop een omvang van bijna 2.600 ha gekregen. Ruim 500 ha zijn ontgonnen tot weide en akkerland. Ongeveer 1400 ha is bebost. Door het gebruik van verschillende boomsoorten ontstond een parkachtige begroeiing.

---

(6)Van der Woud, 1987, pp. 226-227.
(7)Crijns en Kriellaars, 1987, p. 185.
(8)Reijs, 1955, p. 562.

Het overige gebied liet men aanvankelijk in zijn oorspronkelijke toestand (9). Hoewel na 1940 hier nog verdere ontginningen werden uitgevoerd (par. 3.3.) bleven binnen het landgoed enkele delen heide en verscheidene fraaie vennen (de Flaas, het Goor) behouden.
Naast het gebruik van kunstmest speelden ook de verbeterde conjunctuur en de toenemende staatsbemoeienis een rol. Gemeenten werden gesteund in het bebossen door Staatsbosbeheer (opgericht in 1899). Er kwamen subsidiemogelijkheden voor kleine boeren die een eigen bedrijf wilden beginnen (10). De Heidemij en de Grontmij (1915) hielpen met het omzetten van woeste grond in cultuurland. De kennis van ontginningsmethoden en -technieken nam hierdoor sterk toe.
Individuele kleine boeren sloten zich aaneen door oprichting van coöperaties en standorganisaties ten behoeve van een sterkere handelspositie en een meer rendabele bedrijfsvoering. De in 1896 in het leven geroepen Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (N.C.B.) was hierin de grote stimulator. De nieuw ontgonnen gronden werden nu niet meer alleen gebruikt voor uitbreiding van bestaande bedrijven maar vooral ook voor de stichting van nieuwe. De verbeterde infrastructurele ontsluiting speelde daarbij een rol. Tenslotte leverden ook werkverschaffingsprojecten tijdens de economische crisis van de jaren '30 een substantiële bijdrage aan de verdere uitbreiding van het areaal cultuurland.

Tussen 1850 en 1940 voltrok zich eveneens een verandering in de agrarische bedrijfsvoering. Binnen het gemengd bedrijf kwam de akkerbouw in dienst te staan van de veeteelt. Verschuivingen op de internationale graanmarkt en een relatief gunstig prijspeil voor vlees- en zuivelproducten waren hierbij belangrijke factoren. Naast de rundveehouderij namen vooral de varkens- en kippenhouderij in omvang toe (11). Ten gevolge hiervan werd een deel van het akkerland omgezet in grasland. Op bescheiden schaal kwam bij Middelbeers, Eersel en Westerhoven tuinbouw tot ontwikkeling (12).
Een niet-agrarische vorm van bodemgebruik hing samen met de produktie van metselstenen en dakpannen. Hiervoor is op verschillende plaatsen uit de pleistocene zandgronden leem en klei gewonnen (par. 2.1.).

De ontginningsactiviteiten in de periode 1850-1940 deden de oppervlakte woeste grond binnen het inventarisatiegebied zeer sterk afnemen en wel van 60 naar ongeveer 15 procent. Omstreeks 1940 waren er van de eens uitgestrekte heidevelden, afgezien van een aantal kleinere restanten, nog maar enkele grotere gebieden over (de Rijtse Heide bij Reusel, de Neterselse Heide, de Landschotse Heide bij Westelbeers en de Knegselse Heide). Tussen Oostelbeers en Wintelre lag nog wat onbebost stuifzand. Bij de heide-ontginningen werden veel vennen gedempt of ontwaterd. Het areaal landbouwgrond (akker- en grasland) onderging een opmerkelijke uitbreiding, namelijk van 35 procent in 1850 naar ca. 65 procent in 1940. Ruim tweederde deel van de toename bestond uit grasland. De hoeveelheid bos nam toe van nog geen 5 naar ruim 20 procent.
Uit de verkavelingsstructuur van het nieuwe cultuurland kan worden afgeleid met welk type ontginning men van doen heeft. Ontginningen op initiatief van grote maatschappijen en kapitaalkrachtige particulieren worden gekenmerkt door een

---

(9)Reijs, 1955, p. 554.
(10)Thurkow, 1985, p. 177.
(11)Kriellaars, 1953, p. 304.
(12)Van Diepen, 1968, p. 136.

vrij regelmatige en tamelijk grootschalige percelering. Bosaanplant overweegt hier. Ontginningen door locale boeren en landarbeiders hebben daarentegen een minder regelmatig karakter. De verkaveling bestaat er veelal uit middelgrote blokken en rechthoeken. Hier overheerst bouw- en weiland.
Ter ontsluiting van het nieuw ontgonnen land werd het bestaande net van zandweggetjes op een geometrische wijze uitgebreid. De verkaveling van het oude cultuurland (open akkercomplexen, kampen en beekdalgronden) onderging tot 1940 weinig verandering.
In de meeste plaatsen onderging het inwoneraantal tijdens de periode 1850-1940 een verdubbeling. De dorpsbebouwing nam veelal toe door lintvormige uitbreidingen. Valkenswaard kende een duidelijk meer dan gemiddelde groei, namelijk van 2.100 rond 1850 naar 12.000 omstreeks 1940.

3.3. Belangrijke veranderingen na 1940

Na de Tweede Wereldoorlog vonden de laatste ontginningen plaats. De Rijtse Heide onder Reusel, de Knegselse Heide, de Wellenseindse Heide bij Lage Mierde en enkele kleinere heiderestanten elders binnen de regio werden omgezet in landbouwgrond en bos (vgl. ook fig. 7b. en 7c.). De Neterselse en Mispeleindse Heide, de Landschotse Heide (Westelbeers) en de Cartierheide (gemeente Hapert) bleven gedeeltelijk gespaard. Ook werden de laatste stuifzandgronden beplant met naaldhout. Als gevolg hiervan nam de hoeveelheid bos toe van 20 naar 25 procent, het areaal landbouwgrond steeg tot ca. 70 procent.
Een voor het landschap zeer ingrijpende ontwikkeling vormde het proces van ruilverkaveling of landinrichting. Driekwart van het inventarisatiegebied is daardoor van schaal veranderd. Met name de kleinschalig verkavelde graslanden in de beekdalen ondergingen een opvallende schaalvergroting. Onregelmatige perceelsgrenzen van oude bouwlanden werden rechtgetrokken. De karakteristieke perceelsrandbegroeiing van houtwallen, heggen en bomensingels moest plaats maken voor onderhoudsvrij prikkeldraad. Landschappelijke nivellering en verlies aan historische informatiewaarde waren het gevolg.

Binnen de agrarische bedrijfsvoering is het accent nog sterker komen te liggen op de melkveehouderij. Dit ging gepaard met een verdere uitbreiding van het graslandareaal ten koste van de hoeveelheid akkerland. Deze ontwikkeling werd mede mogelijk gemaakt door het toepassen van kunstmatige beregening en irrigatie (13). Ook de intensieve veeteelt (met name varkens- en kippenmesterij) nam toe. Dit leidde tot het ontstaan van mestoverschotten.

Dorpsuitbreidingen hebben, hoewel op veel kleinere schaal dan elders binnen de provincie, een deel van het landelijk gebied voor zich opgeëist. De grootste na-oorlogse groeier was Valkenswaard. Het aantal inwoners binnen deze gemeente steeg van 12.000 in 1940 naar bijna 30.000 in 1988. Verder kenden Eersel, Bergeyk, Bladel en Hapert een meer dan gemiddelde groei. Bij deze uitbreidingen werden eerst de oude bouwlanden volgebouwd vanwege de hieronder liggende stevige pleistocene zandgronden.
Ten behoeve van de bouwnijverheid heeft men op een aantal plekken binnen de regio grof zand gewonnen. Zuidelijk van Westerhoven is dit op grote schaal gebeurd met behulp van zandzuigers. Dit heeft geleid tot het ontstaan van enkele

---

(13)Bodemkaart van Nederland, 1985, p. 23.

diepe waterplassen (14). Tegenwoordig hebben deze zandgaten vaak een functie als recreatiemeer (b.v. het Eurostrand bij Westerhoven en het E3-strand bij Steensel) of visvijver. Ten noorden van Hilvarenbeek werd temidden van een 19e eeuws ontginningsbos het recreatie-oord en safaripark "De Beekse Bergen" aangelegd.
Het toenemende gemotoriseerd verkeer heeft geleid tot de aanleg van een tweetal auto(snel)wegen. Dwars door de Kempen loopt van noordoost naar zuidwest de verbinding Eindhoven-Turnhout. Bij Hilvarenbeek begint een tweebaans autoroute naar Tilburg.

3.4. Het huidige landschapsbeeld

Het huidige landschap is minder gedifferentieerd dan vroeger. Met name het oude akker-/kampenlandschap heeft door rigoreuze ruilverkavelingen ingeboet aan kleinschaligheid en beslotenheid. Begroeide perceelsranden langs de bouwlanden en in de beekdalen zijn vervangen door onderhoudsvrije afrasteringen. Als gevolg van het sterke accent op de veehouderij bepaalt weiland grotendeels het agrarisch landschap. Snijmais, verbouwd als veevoer, treft men tegenwoordig niet alleen aan op de oude akkercomplexen maar ook in de beekdalen en op de jonge heide-ontginningsgronden. Verder is de teelt van suikerbieten sterk toegenomen. Als gevolg van de hierboven beschreven ontwikkelingen is het verschil tussen het oude en het jonge cultuurlandschap thans minder duidelijk. Beide worden gekenmerkt door een half-open landschapsbeeld.
Een kwart van de regio bestaat uit bos, hoofdzakelijk naaldhout. Hier heeft het landschap een sterk besloten karakter. De resterende heide is veelal overwoekerd met grassen en struikgewas. Naast oudere boerderijen zijn uniforme veestallen, hoge silo's en tweede woningen verrezen.

---

(14)Bodemkaart van Nederland, 1968, p. 25.

4. Infrastructuur

4.1. Landwegen (fig. 4.a. en b.)

Rond het midden van de 19e eeuw waren nog bijna alle wegen binnen de regio Kempenland onverhard. De meeste waren niet meer dan een zanderig karrespoor (1). Hun begaanbaarheid was sterk afhankelijk van de weersomstandigheden. Bij droog en warm weer waren ze stoffig en mul, tijdens regen en dooi al snel modderig en onbegaanbaar voor het zwaardere verkeer.
Slechts een tweetal doorgaande wegen kende omstreeks 1850 een vorm van verharding:
- De eerste liep vanuit Eindhoven in zuidwestelijke richting over Steensel, Eersel, Duizel, Hapert, Bladel en Reusel naar Turnhout (België). De weg had een bochtig tracé. Op de kruisingen met aantal beken lagen bruggen.
- De tweede weg kwam eveneens vanuit Eindhoven. Deze liep zuidwaarts via Valkenswaard en langs Borkel naar de Belgische grens en verder richting Hasselt. Dit traject vormde een onderdeel van de oude steenweg tussen 's-Hertogenbosch en Luik waarvan de bestrating in 1818 was voltooid (2). Deze steenweg had een zeer rechtlijnig verloop.

Alleen de laatstgenoemde weg van Eindhoven richting Hasselt bezat een duidelijk bovenregionale functie. Dit traject was opgenomen in het toenmalige hoofdverkeerswegennet dat in 1811 was opgezet onder leiding van Napoleon. Kenmerkend voor deze hoofdwegen was hun rechtlijnig tracé. Tijdens de aanleg ervan dienden met name kerktorens als richtpunt. Na 1814 werd de uitvoering van dit hoofdwegennet in een vereenvoudigde vorm voortgezet door Willem I.
Het stelsel van interlocale verbindingen werd gecompleteerd door een net van locale zandwegen. In tegenstelling tot de rechtlijnige hoofdwegen was hun verloop aangepast aan het landschap. Zandruggen, beekdalen en perceelsscheidingen bepaalden het tracé. Een grillig patroon was het gevolg. Veelal liepen belangrijke interlocale zandwegen dwars door de heidevelden, zoals de verbindingen Hilvarenbeek-Middelbeers, Oostelbeers-Vessem, Esbeek-Netersel en Bergeyk-Eersel.

Na 1850 kwam spoedig een moderniseringsproces op gang. Dit was onder meer te danken aan een decentralisatie van de zorg voor het wegenstelsel in 1848, als gevolg waarvan de provincies en gemeenten een zelfstandige taak kregen op het gebied van aanleg en onderhoud (3). Nog vóór 1900 werden de grotere dorpen binnen het inventarisatiegebied aangesloten op het verharde wegennet. Men handhaafde daarbij de oude wegtracé's. Voor de verharding van deze tracé's (b.v. Hapert-Vessem, Westerhoven-Luyksgestel) werden materialen gebruikt als grind, klinkers, steenslag en leem. In enkele gevallen ging men ter wille van een kortere verbinding over tot de aanleg van een geheel nieuwe weg, zoals tussen Westerhoven en Dommelen en vanuit Valkenswaard naar Leende.
Onder invloed van het toenemende en zwaarder wordende verkeer (opkomst van de auto rond 1920) werden de belangrijkste regionale verbindingen verbreed en versterkt. De betonweg deed zijn intrede. Afgezien van deze kwaliteitsver-

---

(1)Crijns en Kriellaars, 1987, p. 11.
(2)Van Velthoven, 1938, p. 22.
(3)Van der Woud, 1987, p. 169.

betering onderging het wegennet ook een belangrijke uitbreiding als gevolg van de heide-ontginningen (par. 3.2.). De nieuwe wegen op de voormalige woeste gronden laten zich door hun regelmatiger verloop onderscheiden van het oude wegenpatroon.
Rond 1940 waren ook de kleinere plaatsen bereikbaar via een verharde weg. Na de Tweede Wereldoorlog werden de wegen Hilvarenbeek-Reusel en Eindhoven-Reusel door middel van enkele omleidingen geschikt gemaakt voor doorgaand verkeer. Naast twee autoroutes (par. 3.3.). kwam een nieuwe verbinding tot stand tussen Dommelen en Eersel.

De verbetering van de wegenstructuur leidde bij veel dorpen tot lineaire uitbreidingen in de vorm van nieuwe lintbebouwing. Dit vond vooral plaats langs de hoofdwegen (Steensel, Eersel, Bladel). Valkenswaard, gelegen aan de belangrijke route Den Bosch-Luik, groeide mede door impulsen van het wegverkeer sterk uit (par. 5.2.).

4.2. Wateren (fig. 5)

De natuurlijke waterlopen binnen de regio zijn reeds ter sprake gekomen in paragraaf 2.2.. Deze beken hebben hier, in tegenstelling tot verder stroomafwaarts, geen functie voor de scheepvaart gehad (4). Zowel vanwege het ontbreken van belangrijke industrie- en handelscentra als door de perifere en ongunstige hoge ligging zijn de Brabantse Kempen in het verleden nooit ontsloten door kunstmatige waterwegen. Eén scheepvaartverbinding, te weten het Wilhelminakanaal, ligt evenwel voor een deel nog juist binnen het inventarisatiegebied. Dit kanaal, dat in de jaren 1910-'23 werd aangelegd tussen de Zuid-Willemsvaart bij Aarle-Rixtel en de Donge onder Geertruidenberg, loopt over een lengte van 13 kilometer door de gemeenten Oostelbeers, Diessen en Hilvarenbeek, min of meer evenwijdig met de noordgrens van de regio. Ter hoogte van Haghorst (Diessen) ligt een schutsluis. De stroompjes van de Beerze en de Reusel worden met een grondduiker onder het kanaal doorgevoerd (5). Bij de aanleg van het Wilhelminakanaal werden de bossen van het landgoed De Baest ten noorden van Oostelbeers doorsneden.

Binnen enkele beschermde natuurgebieden liggen vennen. Vóór de grote heide-ontginningen (par.3.2.) bestonden er veel meer natuurlijke meertjes. Door ontwatering of demping is een groot aantal echter verdwenen. Kunstmatig van oorsprong zijn de leem- en zandputten, zoals die bij Valkenswaard, Westerhoven, Bergeyk en Steensel. Beide type waterplassen vervullen tegenwoordig vaak een recreatieve functie.

4.3. Dijken en kaden

Dijken ofwel waterkeringen van meer dan 2,5 meter hoogte zal men binnen het inventarisatiegebied niet aantreffen. Langs het Wilhelminakanaal liggen lage kaden waarover enerzijds een weg en anderzijds een fietspad loopt.

---

(4)Reijs, 1955, p. 613.
(5)Beschrijving Waterstaatskaart, 1946, pp. 89-95.

4.4. Spoor- en tramwegen (fig. 6)

Binnen Kempenland heeft zowel de trein als de tram slechts een tijdelijke rol 1 gespeeld. In de periode 1850-1940 werden binnen de regio één spoorlijn en twee tramlijnen aangelegd, die alle drie inmiddels weer zijn opgeheven en opgebroken. Een goederenspoor dat na 1940 is aangelegd was eveneens geen lang leven beschoren. In 1866 werd door het inventarisatiegebied een spoorweg aangelegd die Eindhoven met Hasselt verbond (6). Vanaf Eindhoven liep deze lijn in zuidelijke richting via Valkenswaard en langs Schaft dwars door nog onontgonnen gronden naar de Belgische grens. Te Valkenswaard werd een station gebouwd (verwoest in 1944). In 1959 werd vanuit deze plaats een aftakking gemaakt naar Geldrop voor goederenvervoer (7). Zowel de spoorlijn Eindhoven-Hasselt als die van Valkenswaard naar Geldrop zijn inmiddels opgeheven en opgeruimd.

Voor de infrastructurele ontsluiting van de regio heeft de tram een grotere betekenis gehad dan de trein. De tram bleek zeer geschikt om te voorzien in de behoefte aan openbaar vervoer op interlocaal niveau. De eerste tramlijn binnen deze streek was die van Eindhoven richting Turnhout, aangelegd in 1897. Deze lijn deed vijf van de "Acht Zaligheden" aan. Vanuit de richting Eindhoven waren dit achtereenvolgens Steensel, Eersel, Duizel, Bladel en Reusel. Hierbij werd de verharde weg Eindhoven-Turnhout (par. 4.1.) gevolgd. Ten westen van Reusel kwam aan de rijksgrens een tramstation, tevens douanekantoor. Doorgaand tramverkeer naar België was in verband met een verschil in spoorbreedte niet mogelijk. In 1907 werd een tweede tramlijn in exploitatie genomen vanuit Tilburg over Hilvarenbeek naar Esbeek. Ook hier volgde de trambaan het bestaande wegenpatroon. In 1909 werd deze lijn verlengd naar de Nederlands-Belgische grens. Vandaar kon men verder naar Turnhout (8).
De tram heeft gedurende zijn bestaan goede diensten bewezen bij het vervoer van personen en goederen. Op de lijn Eindhoven-Reusel waren zelfs rijdende postkantoren in gebruik. Op den duur verloor dit tracé-gebonden vervoermiddel het echter van de meer efficiënte bus en vrachtwagen. Als eerste werd in 1935 het traject Tilburg-Esbeek/grens opgeheven. In 1937 viel het doek voor de tramdiensten tussen Eindhoven en Reusel/grens. Beide lijnen zijn geheel opgebroken.

4.5. Militaire infrastructuur

Binnen het inventarisatiegebied liggen geen verdedigingslinies of vestingwerken. Voor zover bekend ziijn dergelijke militair-infrastructurele artefacten, behoudens enkele kleinere aarden wallen of landweren (9), nooit aangelegd. Andersoortige militaire objecten zoals kastelen zijn eveneens niet (meer) aanwezig.

---

(6)Dijksterhuis, 1984, pp. 14-15.
(7)Van de Meene en Nijhof, 1985, p. 92.
(8)Leideritz, 1977, pp. 25-30.
(9)Kakebeeke, 1949, p. 9.

4.6. Overige infrastructurele werken

Hoewel men de verschillende werken die vanaf ca. 1900 tot stand zijn gekomen ten behoeve van openbare nutsvoorzieningen (gas, water, electriciteit, riolering) zeer wel tot de regionale infrastructuur kan rekenen, bestaan de zichtbare materiële overblijfselen hiervan voor het merendeel uit afzonderlijke objecten (gasfabrieken, watertorens, transformatorstations). Voorzover van belang worden dergelijke objecten besproken in de gemeentebeschrijvingen van het Monumenten-Inventarisatie-Project. Het netwerk waar zij een onderdeel van vormen is verder meestal onzichtbaar. Uitzondering vormt het hoogspanningsnet van de electriciteitsvoorziening. De bovengrondse hoogspanningsleiding van het transformatorstation in Eindhoven-Zuid naar Hapert dateert echter van na 1960 (10).

---

(10)Spoorenberg, 1985, pp. 120-122.

5. Nederzettingsstructuur

5.1. Algemeen

Het grondgebied van de regio Kempenland is vanaf de vroege middeleeuwen (500-1000 na Chr.) permanent bewoond geweest (1). De meest geschikte plekken waren de hogere en drogere delen van het landschap zoals de dekzandruggen (donken) langs de Dommel en andere riviertjes. Hier treffen we de oudste nederzettingen aan. Pas later ging men over tot occupatie van de lager gelegen beekdalen en broekgronden. Het laatst werden de onvruchtbare heidegronden ontgonnen. Recent archeologisch en historisch-geografisch onderzoek wijst er op dat veel vroeg-middeleeuwse bewoningslocaties in de hoge middeleeuwen (1000-1200) aan verplaatsing onderhevig zijn geweest, en wel van de hogere gronden naar de randen van de "droogte-eilanden" (2). Dit is onder meer gebleken bij opgravingen in de buurt van Dommelen en Bladel (3). Totdat nader onderzoek heeft plaatsgevonden dient men derhalve voorzichtig te zijn bij het dateren van de huidige bewoningslocaties in deze gradiëntzone. Rond het midden van de van de 19e eeuw bedroeg het aantal inwoners binnen het inventarisatiegebied ca. 18.000. In de periode 1850-1940 nam dit aantal toe tot ca. 41.000. Na 1940 zette de bevolkingsgroei verder door, als gevolg waarvan het huidige inwoneraantal (in 1988) ruim 110.000 bedraagt.

Op de eerste uitgaven van de Topografische en Militaire Kaart van deze streek (bladen nrs. 50, 51, 56 en 57; verkend in de jaren 1838-'57) treffen we naast 28 dorpen een groot aantal gehuchten (ca. 100) en daarbuiten verspreide bebouwing aan. Binnen de regio Kempenland liggen geen stedelijke nederzettingen. De verspreiding van deze nederzettingscategorieën en de verscheidenheid in bewoningsvormen is niet toevallig, maar in hoge mate bepaald door de fysisch-geografische gesteldheid (bodem, reliëf, afwatering) zoals besproken in hoofdstuk 2. Mede bepalend zijn verder juridische (grondeigendom), politieke (bestuurlijke en administratieve verhoudingen), religieuze (invloed van de kerk) en sociaal-economische factoren (maatschappelijke organisatie en bedrijfsvorm).

Alvorens de verschillende dorps- en gehuchtsvormen te bespreken (par. 5.3) wordt aandacht besteed aan een viertal grotere kernen binnen het inventarisatiegebied, te weten Valkenswaard, Hilvarenbeek, Bergeyk en Eersel (par. 5.2.). Deze plaatsen zijn namelijk minder gemakkelijk onder te brengen in één van de onderscheiden categorieën van dorps- of gehuchtstypen. Dit hoofdstuk wordt besloten met enkele opmerkingen over verspreide bebouwing (par. 5.4.).

5.2. Grotere kernen.

Bij het ontbreken van stedelijke nederzettingen kregen sommige dorpen de kans om fors uit te groeien. Met name in het zuiden van de provincie komen veel van dergelijk, relatief grote, niet-stedelijke kernen voor. Ze worden wel aangeduid

---

(1)Streekorgaan Kempenland, 1976, p. 5.

(2)De Bont i.v.

(3)Van Regteren Altena en Theuws, 1981, pp. 64-75; Theuws, i.v.

met de term "vlekken". Deze plaatsen vertonen veelal een mengeling van historische ontstaansfactoren. Valkenswaard en Hilvarenbeek zijn duidelijke voorbeelden. Ook Bergeyk en Eersel kan men beschouwen als vlekken. Deze laatste plaatsen verloren echter in de vorige eeuw hun vroegere betekenis. Evenals Hilvarenbeek hebben Bergeijk en Eersel ooit (delen van) stedelijke rechten ontvangen (4). Dit heeft niet geleid tot een ommuring of omwalling.
Kenmerkend voor de vier genoemde kernen is het bezit van een in oorsprong niet of slechts gedeeltelijk agrarisch plein. Dat was de locatie voor week- en jaarmarkten. Zo werden te Hilvarenbeek ooit vijf jaarmarkten gehouden. Ook had de plaats een belangrijke linnenmarkt. Bergeijk kende vroeger jaarlijks vijf veemarkten (5). De middeleeuwse marktpleinen zijn veelal een uitvloeisel van de belangrijke handelsroutes tussen Vlaanderen en de Rijn. Waar zo'n plein ontstaan is door verbreding van de doorgaande weg spreekt men wel van "baandorpen" (6). Zowel bij Valkenswaard, Hilvarenbeek, Eersel als Bergeijk (sterk aangetast) is dit het geval. In alle vier de plaatsen heeft rond de markt komvorming plaatsgevonden. Overigens zijn ook Luykgestel en Reusel (Lensheuvel) in het bezit van dergelijke langwerpige pleinen (7).
Naast de marktfunctie, die voor het nodige handelsverkeer zorgde, speelden ook andere groeifactoren een rol. In Hilvarenbeek was dat de aanwezigheid van een kapittelkerk, bij Valkenswaard de gunstige ligging aan de oude steenweg van Den Bosch naar Luik. Eersel was de hoofdplaats van de Acht Zaligheden (par. 1.2.) en te Bergeijk woonden veel rondtrekkende kooplieden, zogenaamde Teuten, die vooral handel dreven in het buitenland. De vier vlekken bezaten verder enkele takken van nijverheid. Nadrukkelijk aanwezig was de sigarenfabrikage, welke met name in Valkenswaard een zeer sterke groei heeft doorgemaakt na de vestiging van de eerste sigarenfabriek aldaar in 1864. Deze laatste plaats ontwikkelde zich na Eindhoven tot het belangrijkste sigarencentrum van Brabant (8). In Hilvarenbeek vormden leerlooierijen en schoenfabrieken een belangrijke bestaansbron voor de niet-agrariche bevolking (9). Bergeijk bezat een stoomzuivel-annex blikfabriek terwijl in Eersel landbouwwerktuigen, bezems en borstels werden gemaakt (10).

Na 1850 is Valkenswaard sterker doorgegroeid dan de drie andere plaatsen. Een betere infrastructuur, uitbouw van de sigarenindustrie (ca. 2.500 werknemers rond 1940) en overloop vanuit Eindhoven waren daarvoor verantwoordelijk. Het verschil in toename van het aantal inwoners tussen de vier kernen illustreert deze ontwikkeling. Terwijl in Hilvarenbeek (van 2.400 naar 4.300), Bergeijk (van 1.800 naar 3.500) en Eersel (van 1.500 naar 3.200) het inwoneraantal tussen 1850 en 1940 ongeveer verdubbelde steeg dat van Valkenswaard van 2.100 naar 12.000. Bij vergelijking van het aantal inwoners anno 1988 blijkt dat Valkenswaard (29.720) zijn positie van grootste gemeente heeft versterkt. Eersel (12.240) heeft in sterkere mate geprofiteerd van de na-oorlogse overloop van werkforensen dan Bergeijk (9.970) en Hilvarenbeek (9.760). Als gevolg van verwoestingen tijdens de Tweede Wereldoorlog en latere stedebouwkundige ingrepen is de

---

(4)Steegh, 1985, pp. 151, 364-367.
(5)Van der Aa, 1840, II, p. 317; 1844, V, p. 595; 1845, IV, p. 68.
(6)Steegh, 1978, p. 25.
(7)Streekorgaan Kempenland, 1976, p. 10.
(8)Van Velthoven, 1963, p. 72.
(9)Ruhe, 1957, pp. 122-129.
(10)Van Velthoven, 1949, pp. 311-314.

situatie in Valkenswaard enigszins gewijzigd. Wel bepaalt de doorgaande verkeersweg naar Eindhoven met het aanliggende marktplein nog steeds de hoofdstructuur. De centra van Hilvarenbeek en Eersel zijn vanwege hun gave nederzettingsstructuur en cultuurhistorisch waardevolle bebouwing aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

5.3. Dorpen en gehuchten.

Uit de verscheidenheid aan dorps- en gehuchtsvormen binnen de regio kan men met enige voorzichtigheid een viertal verschillende typen destilleren, namelijk: het akkerdorp/-gehucht, de beekdalnederzetting, het hoeve-akkergehucht en het heidegehucht. Locale afwijkingen en recente ruimtelijke veranderingen maken het beeld er echter niet duidelijker op. Van eenzelfde type kan men dan ook verschillende varianten aantreffen.

Duidelijk agrarisch van oorsprong en typisch voor zuidoostelijk Brabant is het "akkerdorp". De naam is ontleend aan het voorkomen van omvangrijke oude bouwlandcomplexen (akkers) in de directe omgeving. Dit type zandnederzetting (mogelijk vroeg-middeleeuws) kan men aantreffen in de gradiëntzone tussen de hogere dekzandgronden en de lager gelegen beekdalen. Hier waren namelijk zowel akker- als weiland dichtbij beschikbaar. Karakteristiek voor de akkerdorpen is het voorkomen van openbare ruimten in de vorm van een (meestal) driehoekig plein (11). Dit plein, "plaatse" of "heuvel" genoemd, deed oorspronkelijk dienst als gemeenschappelijke verzamelplaats voor het vee. De driehoekige vorm heeft zeer waarschijnlijk een functionele achtergrond. Het vee werd namelijk door de wigvormige uiteinden naar de weidegronden gedreven en 's avonds keerde het hierdoor weer terug. Rondom de plaatse werden de boerderijen gebouwd. De stichting van een kerk trok niet-agrarische activiteiten aan zoals een herberg, een smidse en een dorpshuis.
Na verloop van tijd vestigden sommige boeren zich buiten de kern, meestal langs de uitvalswegen, om dichter bij hun bouwland te kunnen wonen. Dergelijke nieuwe vestigingen kan men vaak herkennen aan toponiemen die eindigen op -straat, -steeg of -eind. Het proces van functiemenging ging zodoende gepaard met een verandering in de nederzettingsstructuur. Oorspronkelijke akkerdorpen zijn Vessem en Diessen. In Diessen is de plaatse echter volgebouwd met woningen. Ook in Riethoven, Netersel, Eersel en Middelbeers (geen van alle echte akkerdorpen) vindt men driehoekige pleinen (12).
Met de industrialisering van het platteland aan het einde van de 19e eeuw werd het proces van functiemenging versneld waardoor het aantal boerderijen in de dorpskernen nog verder terugliep. Vaak nog wel grotendeels agrarisch zijn de veel kleinere "akkergehuchten" zoals Vloeieind onder Lage Mierde. De akkergehuchten Schadewijk (Eersel) en Groenstraat (Duizel) zijn sterk aangetast door nieuwbouw (13).
Eveneens agrarisch van oorsprong en van vergelijkbare ouderdom (500-1000) is het zogenaamde "domein-akkerdorp". In eerste opzet bestond deze nederzettingsvorm vermoedelijk uit een groep boerenhoeven op een zandplateau met als kern een centraal gelegen herenhoeve of hoofdhof. Het geheel werd geëxploiteerd volgens het hofstelsel. In tegenstelling tot het akkerdorp, waar meerdere boeren grond

---

(11)Steegh, 1985, p. 154.
(12)Streekorgaan Kempenland, 1976, p. 13.
(13)Steegh, 1978, p. 18.

bezaten, behoorde het land rond het domein-akkerdorp aan één grootgrondbezitter, de domeinheer. De centrale hoeve werd gekenmerkt door een schildvormige omwalling. Een dergelijke terreinvorm is te onderkennen in de plattegrond van Eersel (14). Van de oorspronkelijke opzet van het domein-akkerdorp is hier en ook elders thans niets meer te zien. Veelal is het centrale hoevencomplex uitgegroeid tot een kerkdorp met daaromheen een krans van hoeve-akkergehuchten. Dit zou het geval geweest kunnen zijn bij Eersel (met Steensel als een uithof), Bergeijk, Bladel en Netersel.

Een belangrijke ontwikkeling in de hoge en late middeleeuwen (1000-1500) betrof de ontginning van de beekdalgronden tot weiland. Deze ontginningen leidden tot een dorpstype dat we kunnen aanduiden als "beekdalnederzetting". De primaire vorm bestond uit een reeks boerderijen langs een weg, evenwijdig aan het beekdal. Aan de kant van de beek lagen de weilanden, aan de andere kant het bouwland. Afhankelijk van de concentratiegraad van de bebouwing spreekt men van wegdorp (uiteen gelegen boerderijen) of straatdorp (bebouwing dicht op elkaar). De dorpsplattegronden van Luijksgestel, Westerhoven, Middelbeers en Bergeijk (gedeeltelijk) zijn terug te voeren op deze eenvoudige lineaire structuur. Gehuchten van dit type zijn Heiereind en Eind bij Riethoven. Binnen Kempenland komen we nog veel meer gevallen van lintbebouwing tegen. Bij Westelbeers en Boshoven (Riethoven) is dit vermoedelijk het gevolg van een systematische bosontginning (15).
In de periode 1850-1940 vond bij veel beekdalnederzettingen en andere lint-vormige nederzettingen een versterking plaats van de lineaire bebouwingsstructuur door uitbreidingen in het verlengde van de dorpsas. Dit proces voltrok zich onder meer in sterke mate langs de weg Valkenswaard-Luijksgestel. In de dorpscentra trad verdichting op. Doordat recente planmatige uitbreidingen bij dit type nederzettingen meestal slechts in één richting geschiedden (namelijk op de oude bouwlanden) kwamen deze dorpscentra na 1940 steeds meer excentrisch te liggen.

Een geheel aparte positie neemt het kleine kerkdorp Knegsel in. Dit plaatsje is, na verwoesting door Franse troepen in de 17e eeuw, op ongeveer één kilometer ten oosten van de oude nederzetting in het beekdal van het stroompje de Rijt weer opgebouwd (16).

Ten aanzien van de gehuchten binnen de regio is onderscheid gemaakt tussen een tweetal typen. Dit zijn, gerangschikt naar ouderdom, het hoeve-akkergehucht en het (oude en nieuwe) heidegehucht.
Het "hoeve-akkergehucht" is een gevolg van een proces van schaalverkleining in de landbouw aan het einde van de middeleeuwen, tijdens een periode van agrarische depressie. Door opsplitsing van alleenstaande grote boerenbedrijven (Einzelhöfe, oude domeinhoeven) konden zich gehuchten vormen van drie of vier keuterbedrijfjes, net groot genoeg om een gezin in leven te houden. Aan dit proces van opdeling dankt een groot aantal gehuchten zijn ontstaan: Boxheide bij Eersel, Kreielt bij Wintelre, de Hoef bij Hulsel, Walik bij Riethoven, Maaskant en Meerven bij Vessem, Hofstad bij Bladel, Dalem onder Hapert, Achterste Brug

---

(14)Mandos en Kakebeeke, 1971, pp. 348-352.
(15)Steegh, 1978, pp. 19-20.
(16)Beex, 1950, pp. 26-27.

bij Borkel (17). De wegenstructuur van deze hoeve-akkergehuchten is veelal T-vormig. Afgezien van een geringe groei ondergingen de meeste van deze gehuchten tussen 1850 en 1940 weinig verandering.

De heidegehuchten kan men opsplitsen in oude en nieuwe heidegehuchten. Het "oude heidegehucht" stamt uit de periode 1500-1800. Net als het hoeve-akkergehucht is deze nederzettingsvorm het resultaat van een neergaande agrarische conjunctuur. Werkloze landarbeiders en uitgelote boerenzonen namen in die tijd hun toevlucht tot het "kraken" (illegaal occuperen) van een stuk heide. Hieruit ontstonden zeer kleine nederzettingen waarvan de bewoners hun geringe inkomsten uit de landbouw aan moesten vullen met verdiensten uit een of andere vorm van huisnijverheid (weven, bezembinden, klompen maken). Zuiver agrarisch kan men deze gehuchten dus niet noemen. Vaak dragen ze de naam Heikant (bij Diessen, Hulsel en Hoogeloon). Een uitgegroeide variant van dit type is Esbeek. De meeste oude heidenederzettingen zijn in de laatste honderd jaar gemoderniseerd.
Het "nieuwe heidegehucht" is van oorsprong wel zuiver agrarisch. De nieuwe heidegehuchten ontstonden bij de systematische heide-ontginningen van ná 1800 (par. 3.2.). Ze liggen veelal in de buurt van nieuw aangelegde wegen zodat de benodigde mest voor de arme heidegrond betrekkelijk goedkoop kon worden aangevoerd. Voorbeelden van dit type zijn Haghorst (Diessen) en Huygevoort (Middelbeers). De 19e eeuwse buurtjes op het bosrijke landgoed "De Utrecht" in de gemeenten Hilvarenbeek en Hooge en Lage Mierde laten zich beter karakteriseren als "landarbeidergehuchten" (18). De oorspronkelijke bebouwingsstructuur van de jonge heidegehuchten is, evenals latere uitbreidingen, regelmatig van opzet.

In paragraaf 5.2. is reeds gewezen op de betekenis van niet-agrarische factoren (handel, verkeer, industrie) voor de ruimtelijke ontwikkeling van nederzettingen. Ook is gewezen op de invloed van kerkvestiging (Hilvarenbeek). Wat dit laatste betreft zijn binnen de regio meerdere voorbeelden aan te wijzen van de aantrekkingskracht van religieuze centra. Ten aanzien van het proces van kerkstichting valt een onderscheid te maken tussen primaire kerkdorpen uit de vroege middeleeuwen (Bergeijk, Hilvarenbeek) en secundaire, van de oerparochies afgesplitste kerkdorpen uit de hoge middeleeuwen (Middelbeers, Vessem, Hapert, Riethoven, Hooge en Lage Mierde). In deze plaatsen kwam het proces van verdichting (vorming van een niet-agrarische buurt rond de kerk) al vroeg op gang. Sommige dorpen kregen echter pas in de 19e eeuw een eigen kerk. Dat kon gebeuren bij de vervanging van een oudere kapel of van een schuur- of schuilkerk uit de Generaliteitsperiode (1648-1795). Ook werden wel geheel nieuwe kerken (dus zonder voorganger) opgericht. Bij deze jonge parochies (Oostelbeers, Valkenswaard, Dommelen, Loo bij Bergeijk) kwam het proces van verdichting of kerk-proximering zodoende veel later op gang. Het huidige Borkel ontstond in het midden van de 19e eeuw rond een in 1844-'45 gebouwde kerk, circa één kilometer oostwaarts van het oude Borkel. Door lintbebouwing in de richting van een Dommelovergang kwam vervolgens een verbinding tot stand met het gehucht Schaft. Veelal werden de nieuwe kerkgebouwen uitgevoerd in een of andere neo-stijl

---

(17)Steegh, 1978, p. 21; 1985, p. 155.
(18)Steegh, 1978, p. 21-22.

(neo-gotisch, neo-romaans). Het gehucht Weebosch ten westen van Bergeyk kreeg als bedevaartsoord in de eerste helft van deze eeuw een eigen kerk (19).

In enkele gevallen heeft de aantrekkingskracht van een (inmiddels verdwenen) kasteel geleid tot het ontstaan en/of de groei van een nederzetting in de directe omgeving daarvan. Zo kan men de oorspronkelijk agrarische buurtjes rond de buitenplaatsen op de landgoederen de Baest (Oostelbeers) en Gorp en Rovert (Hilvarenbeek) aanduiden als kasteelgehuchten (20).

Tenslotte mag de betekenis van industriële vestigingen voor de nederzettingsgroei niet onvermeld blijven. In Kempenland heeft met name de sigarenfabrikage een grote rol gespeeld. Behalve door stichting van "filialen" vanuit de sigarencentra Eindhoven en Valkenswaard kwamen er veel sigarenfabrieken voort uit locaal initiatief. De voorwaarden op de Kempen waren gunstig: goedkope vestigingsmogelijkheden, lage lonen en een groot aanbod van arbeidskrachten. In practisch alle grotere dorpen kon men één of meer fabrieken aantreffen zoals in Bladel (3), Eersel (5) en Bergeijk (6). Reusel spande echter de kroon met maar liefst 8 sigarenfabrieken waar in totaal meer dan 200 personen werkten (21). De ruimtelijke neerslag van deze ontwikkeling, in de vorm van fabrieksgebouwen en arbeiderswoningen, is in een aantal plaatsen nog waarneembaar.

5.4. Verspreide bebouwing.

Buiten de dorpen en gehuchten vindt men verspreide agrarische bebouwing. In een enkel geval is zo'n alleenstaande boerderij terug te voeren op een middeleeuwse kampontginning (Einzelhof). De Maaij bij Bergeijk is daarvan een voorbeeld (22). Het merendeel van de verspreide bebouwing is echter het gevolg van systematische heide-ontginningen die in de 19e eeuw een aanvang namen (par. 3.2.). Men spreekt in dit verband wel van het "jonge verspreide hoevenlandschap". Op de Maaijer- en Enderheide ten zuiden van Bergeijk en op de Rijtse Heide onder Reusel kan men voorbeelden aantreffen van 20e eeuwse boerderijen die een plaatsje hebben gekregen aan een rechtlijnig wegenpatroon (23).

Een typisch Brabants fenomeen is dat van alleenstaande kerken en kerktorens. Tot voor kort werd algemeen aangenomen dat deze het resultaat waren van een zeer rationele planningsactiviteit, met als doel op een centraal punt tussen enkele dorpen (die elk afzonderlijk te klein waren voor een eigen kerk) een gemeenschappelijk godshuis te stichten. Recent archeologisch onderzoek heeft echter de (oude) gedachte (weer) doen opgaan dat deze kerken het enige overblijfsel zijn van vroegmiddeleeuwse bebouwingsconcentraties. Deze dorpen werden verlaten toen de bewoning in de hoge middeleeuwen de lager gelegen beekdalen opzocht. De kerk bleef eenzaam achter (24). Rond 1900 kon men nog vrij in het veld gelegen kerkgebouwen aantreffen bij Oostelbeers, Middelbeers, Eersel, Luijksgestel, Bladel, Hoogeloon en Reusel. Alleen de 14e eeuwse kerktoren van Oostelbeers heeft zijn vrije ligging behouden. De overige zijn

---

(19)Van Velthoven, 1949, p. 313.
(20)Steegh, 1982, p. 21.
(21)Van Velthoven, 1963, pp. 67-72.
(22)Steegh, 1978, p. 19.
(23)Steegh, 1978, p. 22.
(24)Theuws, 1981, p. 194 en De Bont, i.v.

inmiddels ofwel afgebroken, ofwel bereikt en/of ingesloten door na-oorlogse dorpsuitbreidingen.

Binnen de regio resteren twee watermolens. Beide zijn gelegen aan de Dommel in de gemeente Valkenswaard. De watermolen ten zuiden van Dommelen heeft een fraaie en tevens betrekkelijk vrije ligging. Van de zeven windmolens zijn er vijf stuks ná 1850 gebouwd (25). Geen van alle kan echter als geheel vrijstaand worden aangemerkt.

Na 1940 is de bebouwing in het buitengebied sterk verdicht door de opkomst van de intensieve veehouderij (ligbox-stallen, voedersilo's) en de bouw van nieuwe woonhuizen.

---

(25)Zoetmulder e.a., 1974, pp. 326-549.

Geraadpleegde literatuur

Aa, A.J. van der (1839-1851), Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, 13 delen Gorichem.

Atlas van Nederland (1984), Deel 2; Bewoningsgeschiedenis. Door A.J. Thurkow, J.D. Harten, H. Knippenberg, e.a. Uitgegeven onder auspiciën van de Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland. Staaatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

Beex, G. (1950). Dorpsverplaatsing in de Kempen. In: Brabants Heem, 1950, jrg. 2, nr. 2, pp. 26-27.

Beschrijving Waterstaatskaart (1946). Beschrijving van de provincie Noord-Brabant, behoorde bij de waterstaatskaart. Rijkswaterstaat, 's-Gravenhage.

Bodemkaart van Nederland (1968). Toelichting bij de kaartbladen 56 Turnhout en 57 West Valkenswaard (1:50.000). Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Bodemkaart van Nederland (1985). Toelichting bij de kaartbladen 50 Oost Tilburg en 51 West Eindhoven (1:50.000). Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Bont, Chr. de (i.v.). Cultuurhistorisch landschapsonderzoek Midden- en Oost-Brabant. In voorbereiding.

Crijns, A.H. en F.W.J. Kriellaars (1987). Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant, 1800-1885. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland LXXII. Tilburg.

Dendermonde, M. (1964). Land onder Stroom. N.V. Provinciale Noordbrabantsche Electriciteits-Maatschappij. Wormerveer.

Diepen, D. van (1968). De bodem van Noord-Brabant. Toelichting bij blad 8 van de bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Stichting voor bodemkartering. Wageningen.

Dijksterhuis, R. (1984). Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland; Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw (1850-1940). Twee delen. Z.pl..

Edelman, C.H. en A.W. Edelman-Vlam (1960). Een bijdrage tot de ontginningsgeschiedenis van de zuidelijke zandgronden. In: Kultuur-historische Verkenningen in de Kempen I. Uitgave van de Stichting Brabants Heem. Oisterwijk.

Ham, W. van en J. Vriens, (red.) (1980). Historische kaart van Noord-Brabant, 1795. De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795. Rijksarchief Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch.

Jansma, K. en M. Schroor (1987). Tweeduizend jaar geschiedenis van Noord-Brabant. Leeuwarden, 1987.

Kakebeeke, A.D. (1949). Wallen in ons landschap. In: Brabants Heem, 1949, jrg. 1, nr. 1, pp. 7-12.

Kakebeeke, A.D. (1975). Cursus prehistorie en geschiedenis van de omgeving van Eindhoven. Gemeente-archief Eindhoven.

Kriellaars, F.W.J. (1953). De Brabantse landbouw in de periode 1925-1950. In: J.E. de Quay, e.a. (red.). Het Nieuwe Brabant, deel II, 's-Hertogenbosch, pp. 299-357.

Laan, K. ter, e.a. (red.) (1942). Van Goor's Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland. 's-Gravenhage/Batavia.

Mandos, H. en A.D. Kakebeeke (1971). De Acht Zaligheden, de oude kern van de Kempen. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem, deel 12. Oisterwijk.

Leideritz, W.J.M. (1977). Trams en tramlijnen. De stoomtrams van Noord-Brabant. Rotterdam.

Meere, J.G.C.. van de, en P. Nijhof (1985). Spoorwegmonumenten in Nederland. Amsterdam, 1985.

Molemans, J. (1986). De Kempische gemeente. In: Brabants Heem, 1986, jrg. 38, nr. 2, pp. 77-94.

Noorden, J.P. van (1953). Waterstaatkundig ontwikkeling en aanleg van verkeerswegen in de provincie Noord-Brabant in de laatste anderhalve eeuw. In: J.E. de Quay, e.a. (red.). Het Nieuwe Brabant, deel II, 's-Hertogenbosch, pp. 253-297.

Provinciale Almanak voor Noord-Brabant (1989). Bestuur van de provincie Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch.

Regteren Altena, H.H. van, en F. Theuws (1981). Een middeleeuwse nederzetting onder de Kerkakkers van Dommelen. In: Brabants Heem, 1981, jrg. 33, nrs. 2/3, pp. 61-77.

Ruhe, H.A.M. (1957). De opkomst van een industriedorp. Bijdrage tot de wordingsgeschiedenis der nijverheid in Hilvarenbeek. In: Brabants Heem 1957, jrg. 9, nr. 6, pp. 122-129.

Reijs, W.W. (1955). Noord-Brabant. In: G.J.A. Mulder (red.). Handboek der geografie van Nederland. Deel V, Zwolle, pp. 535-632.

Slofstra, J., H.H. van Regteren Altena, N. Roymans en F. Theuws (1982). Het Kempenprojekt. Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma. Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem, deel 22. Loon/Waalre.

Spoorenberg, H.A.J.M. (1985). De ontwikkeling van het transportsysteem van electriciteit in Noord-Brabant. In: Tijdschrift Noord-Brabant, 1985, nr. 3, pp. 119-123.

Steegh, A. (1978). Dorpen in Brabant. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.

Steegh, A. (1982). Een kasteel ter stede. Noordbrabantse kastelen historisch-geografisch bezien. In: Kastelen in Brabant. Van burcht tot landhuis, Catalogus 's-Hertogenbosch, pp. 18-27.

Steegh, A. (1985). Monumentenatlas van Nederland; 1100 historische nederzettingen in kaart. Zutphen.

Streekorgaan Kempenland 1976. Intergemeentelijke struktuurplan Kempenland. Tweede fase, waardebepaling kernen. Eersel.

Theuws, F. (1981). De oerparochie in de Kempen en haar belang voor het nederzettingsonderzoek I, de latere middeleeuwen. In: Brabants Heem, jrg. 33, nr. 4, pp. 184-207.

Theuws, F. (i.v.) Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1300. Kempenproject III.

Thurkow, A.J. (1985). Van woeste grond tot landbouwgrond. Ontginning van heidegronden met als voorbeeld de Peel. In: M.W. Heslinga, A.P. de Klerk, H. Schmal e.a. (red.). Nederland in Kaarten. Verandering van stad en land in vier eeuwen cartografie, Ede, pp. 176-179.

Velthoven, H. van (1938). Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Deel II. Amsterdam.

Velthoven, H. van (1949). Noord-Brabant, een gewest in opkomst. Tilburg, 1949.

Velthoven, H. van (1963). Noord-Brabant op weg naar groei en welvaart, 1850-1920. Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland, deel XII. Nijmegen.

Vervloet, J.A.J. (1986). Het zandlandschap. In: S. Barends, J. Renes, T. Stol e.a. (red.). Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering. pp. 7-27. Utrecht.

Vervloet, J.A.J. (1988). Kampontginningen met plaatselijk essen. In: Historisch-Geografisch Tijdschrift, 1988, jrg. 6, nr. 1, pp. 11-15.

Woud, A. van der (1987). Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland. 1798-1848. Amsterdam.

Zoetmulder, S.H.A.M., J. den Besten, J.T.M. Gunneweg, e.a. (1974). De Brabantse Molens. Helmond.

Zonneveld, J.I.S. (1985). Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap. Utrecht/Antwerpen.

Gebruikte kaarten

- Topografische en Militaire Kaart van het Koningkrijk der Nederlanden, schaal 1:50.000.
  * bladnr. 50 Breda (verkenning 1838-'40, druk 1850)
  * bladnr. 50 Breda (herziening 1893-1904, druk 1910)
  * bladnr. 51 Eindhoven (verkenning 1840, druk 1853)
  * bladnr. 51 Eindhoven (herziening 1898-1912, druk 1912)
  * bladnr. 56 Herenthals (verkenning 1857, druk 1863)
  * bladnr. 56 Herenthals (herziening 1911, uitgave 1914)
  * bladnr. 57 Valkenswaard (verkenning 1837, druk 1863)
  * bladnr. 57 Valkenswaard (herziening 1898-1914, uitgave 1914)

- Topografische Karte der Niederlande, schaal 1:50.000 ("Sonderausgabe")
  * bladnr. 50 Oost Breda (uitgave 1941)
  * bladnr. 51 West Eindhoven (uitgave 1941)
  * bladnr. 51 Oost Eindhoven (uitgave 1941)
  * bladnr. 56 Herenthals Oost (uitgave 1941)
  * bladnr. 57 West Valkenswaard (uitgave 1941)
  * bladnr. 57 Oost Valkenswaard (uitgave 1941)

- Topografische kaart van Nederland, schaal 1:50.000.
  * bladnr. 50 Oost Tilburg (uitgave 1980)
  * bladnr. 51 West Eindhoven (uitgave 1986)
  * bladnr. 51 Oost Eindhoven (uitgave 1986)
  * bladnr. 56 Oost Turnhout (uitgave 1981)
  * bladnr. 57 West Valkenswaard (uitgave 1973)
  * bladnr. 57 Oost Valkenswaard (uitgave 1973)

- Gemeente-atlas van de provincie Noord-Brabant (1869). Door J. Kuijper, Leeuwarden. Herdruk 1971, Groningen.

Bijlage (lijst van figuren)

- Figuur 1: Gemeentegrenzen en regio-indeling M.I.P. Noord-Brabant.
- Figuur 2: Bodemgesteldheid en waterlopen, huidige situatie (Naar van Diepen, 1968, p.1)
- Figuur 3: Cultuurhistorische landschapstypen (Naar Barends, S., J. Renes, T. Stol, e.a. (red.) (1986). Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering. Utrecht, p.4.)
- Figuur 4: Verharde interlocale wegen: a) omstreeks 1850
  b) omstreeks 1940
- Figuur 5: Wateren
- Figuur 6: Spoor- en tramlijnen
- Figuur 7: Uitsnede topografische kaart bladnr. 51 West Eindhoven, schaal 1:50.000: a) 1853
  b) 1941
  c) 1986

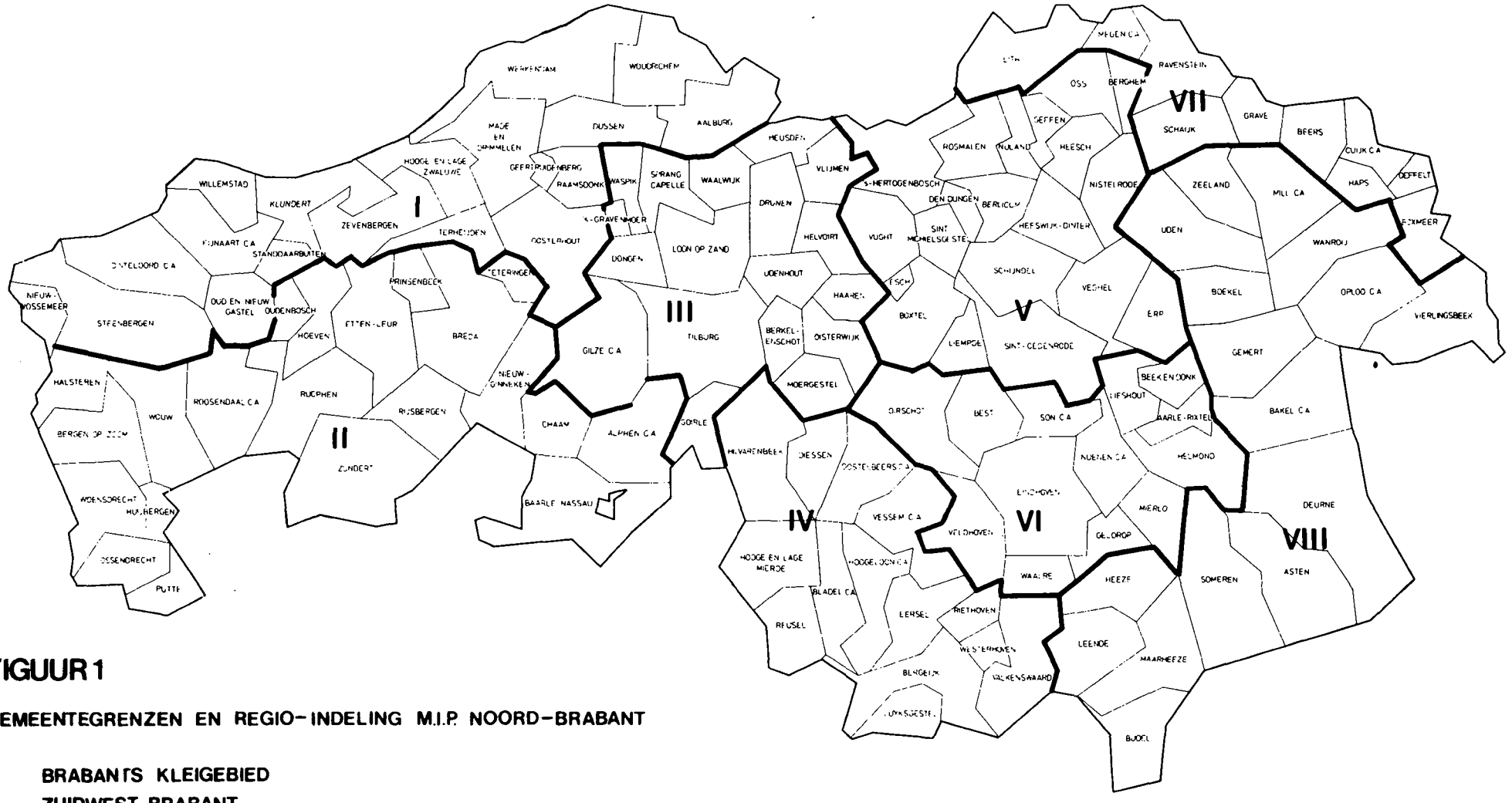

FIGUUR 1

GEMEENTEGRENZEN EN REGIO-INDELING M.I.P. NOORD-BRABANT

I BRABANTS KLEIGEBIED
II ZUIDWEST BRABANT
III REGIO TILBURG
IV KEMPENLAND
V REGIO 's-HERTOGENBOSCH
VI REGIO EINDHOVEN
VII MAASKANT
VIII BRABANTS PEELGEBIED

PROVINCIE NOORD - BRABANT

FIGUUR 2

BODEMGESTELDHEID EN WATERLOPEN
(huidige situatie)

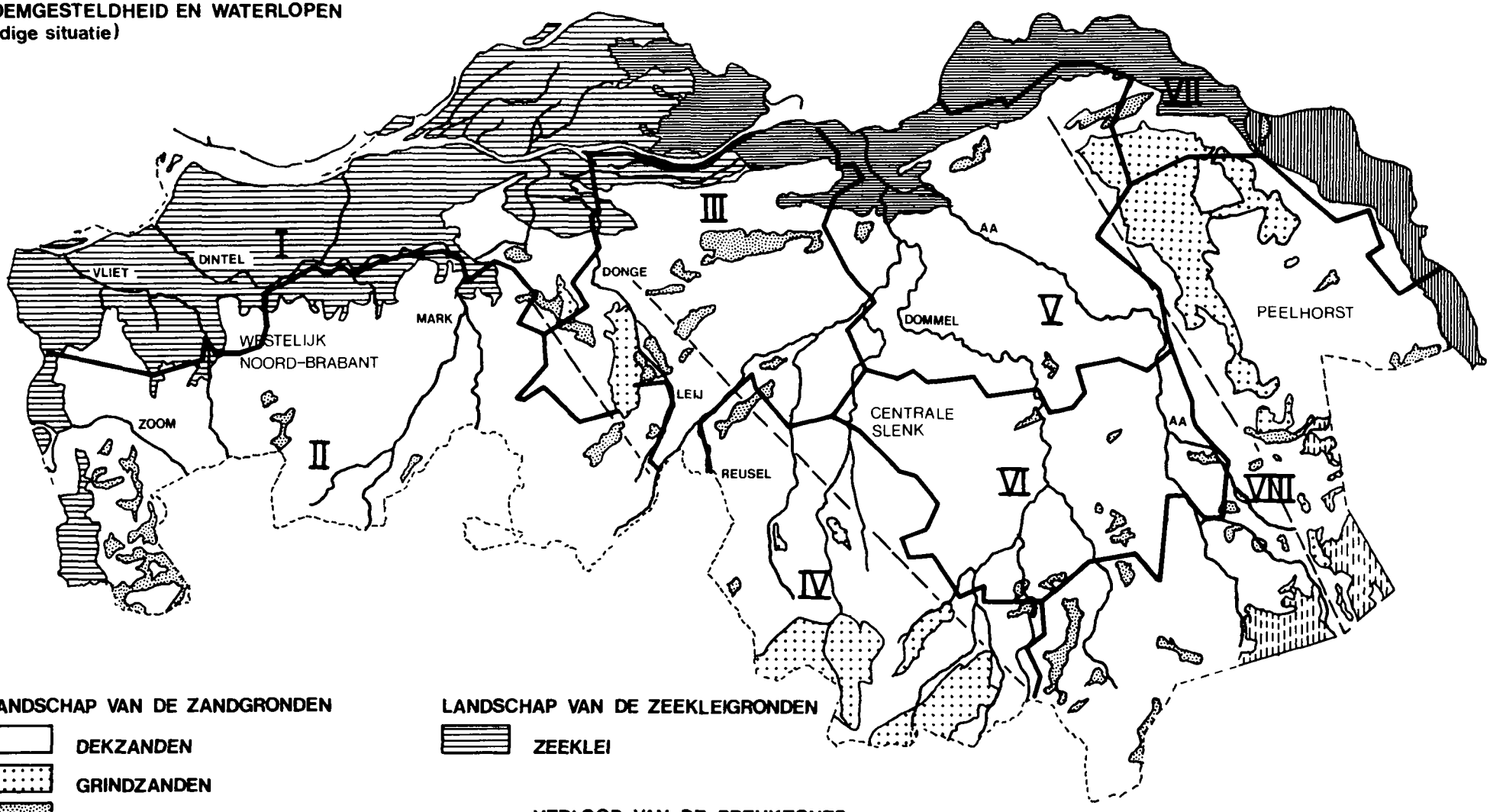

LANDSCHAP VAN DE ZANDGRONDEN

- DEKZANDEN
- GRINDZANDEN
- STUIFZANDEN
- VERGRAVEN HOOGVENEN

LANDSCHAP VAN DE ZEEKLEIGRONDEN

- ZEEKLEI

- — — VERLOOP VAN DE BREUKZONES
- RIVIEREN EN BEKEN

LANDSCHAP VAN DE RIVIERKLEIGRONDEN

- OUDE RIVIERKLEI
- JONGE RIVIERKLEI

VOOR VERKLARING I T/M VIII ZIE FIG 1

R.N.V N-Br. TEK. NR. 15 400 APRIL '89

FIGUUR 3

CULTUURHISTORISCHE LANDSCHAPSTYPEN

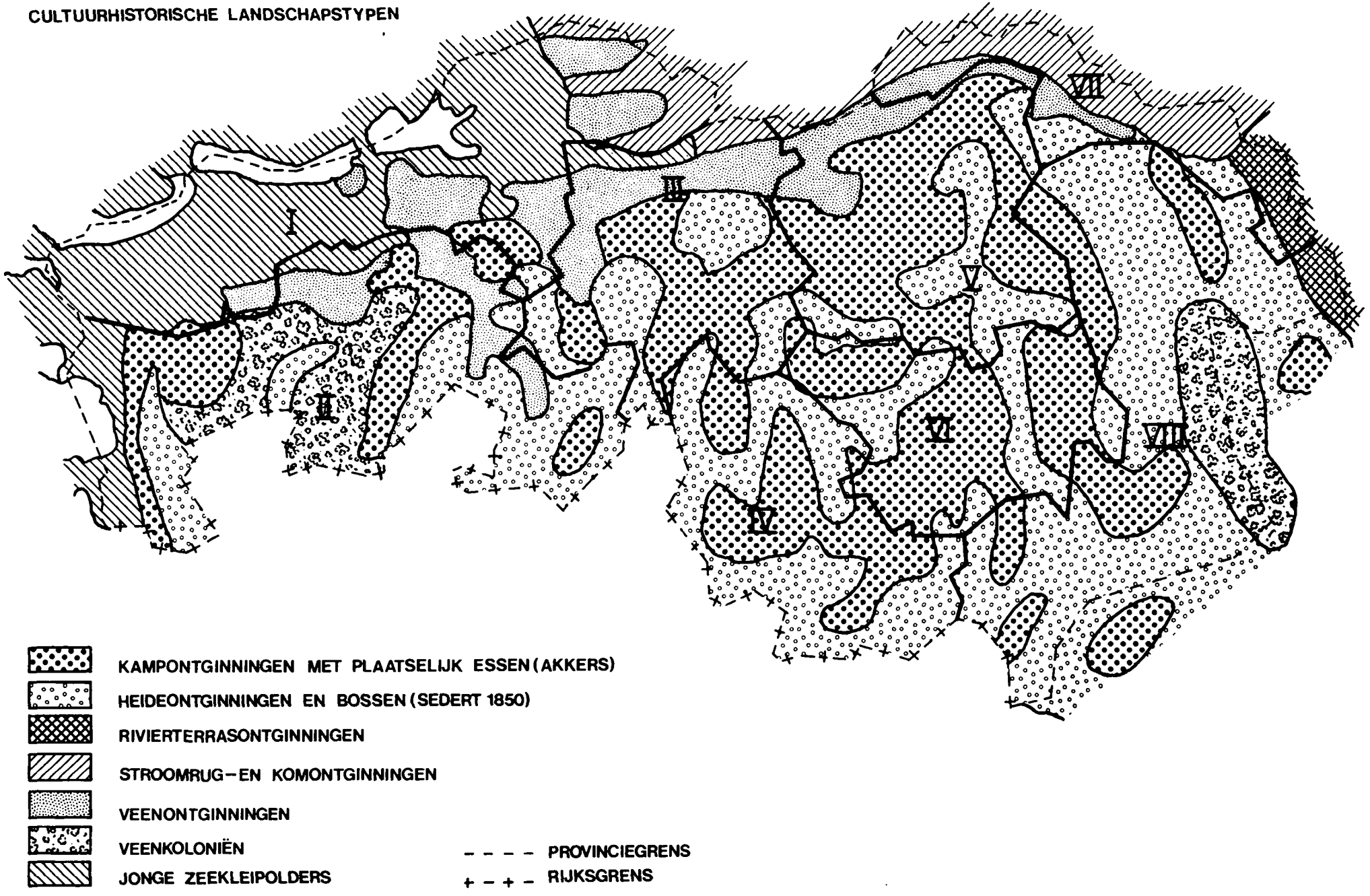

VOOR VERKLARING I T/M VIII ZIE FIG 1

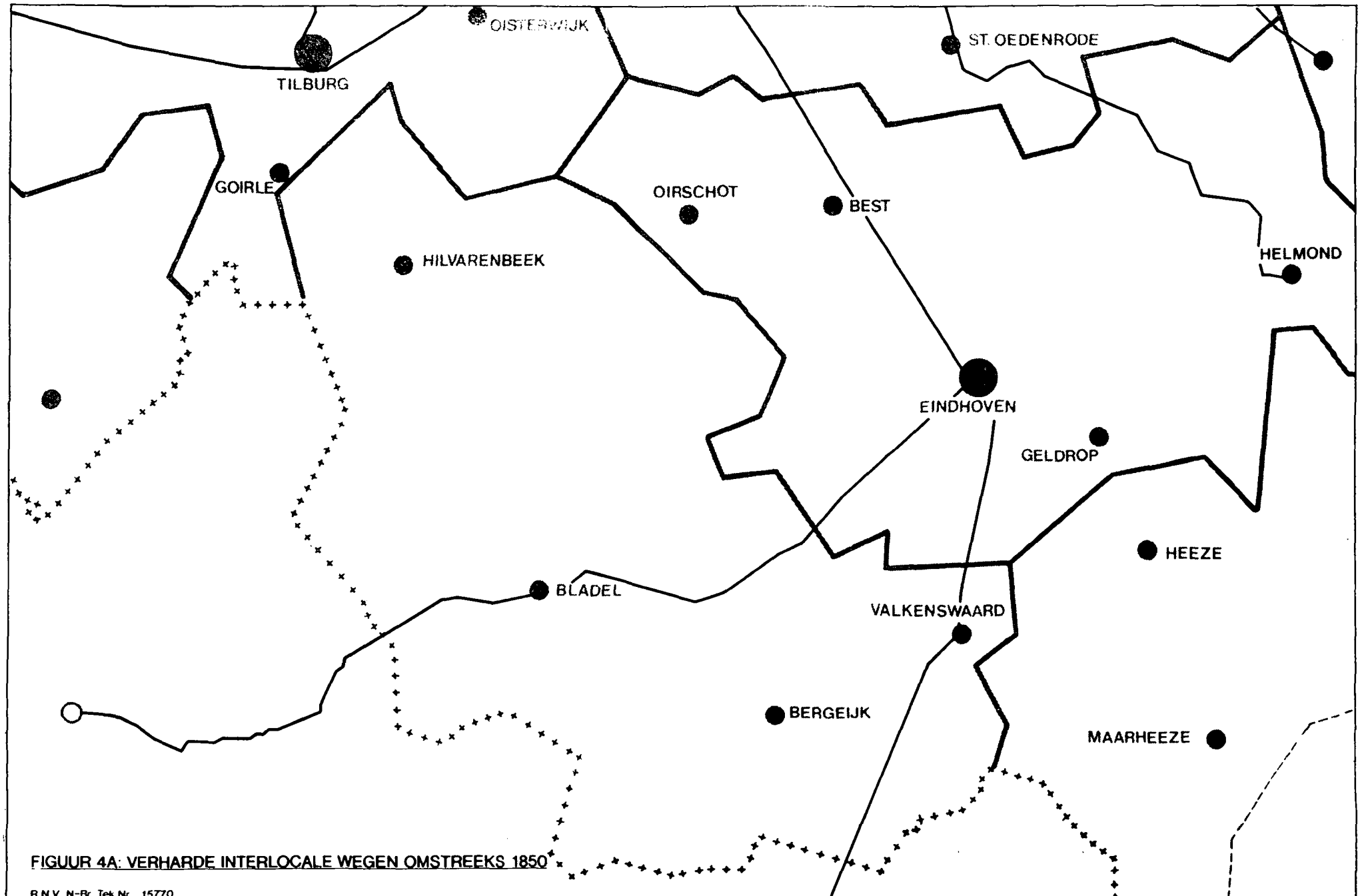

FIGUUR 4A: VERHARDE INTERLOCALE WEGEN OMSTREEKS 1850

R.N.V. N-Br. Tek.Nr. 15770

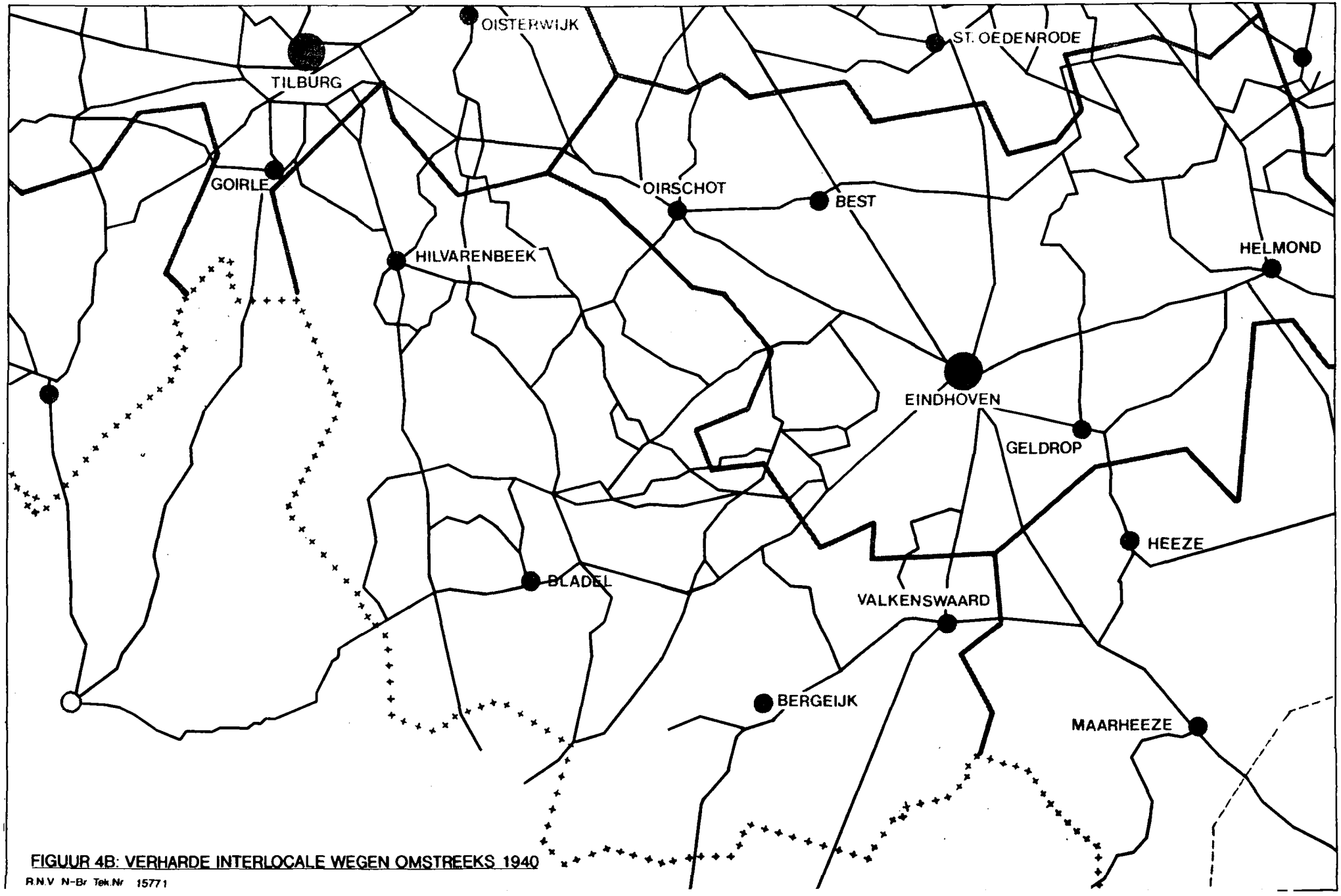

FIGUUR 4B: VERHARDE INTERLOCALE WEGEN OMSTREEKS 1940

R.N.V N-Br Tek.Nr 15771

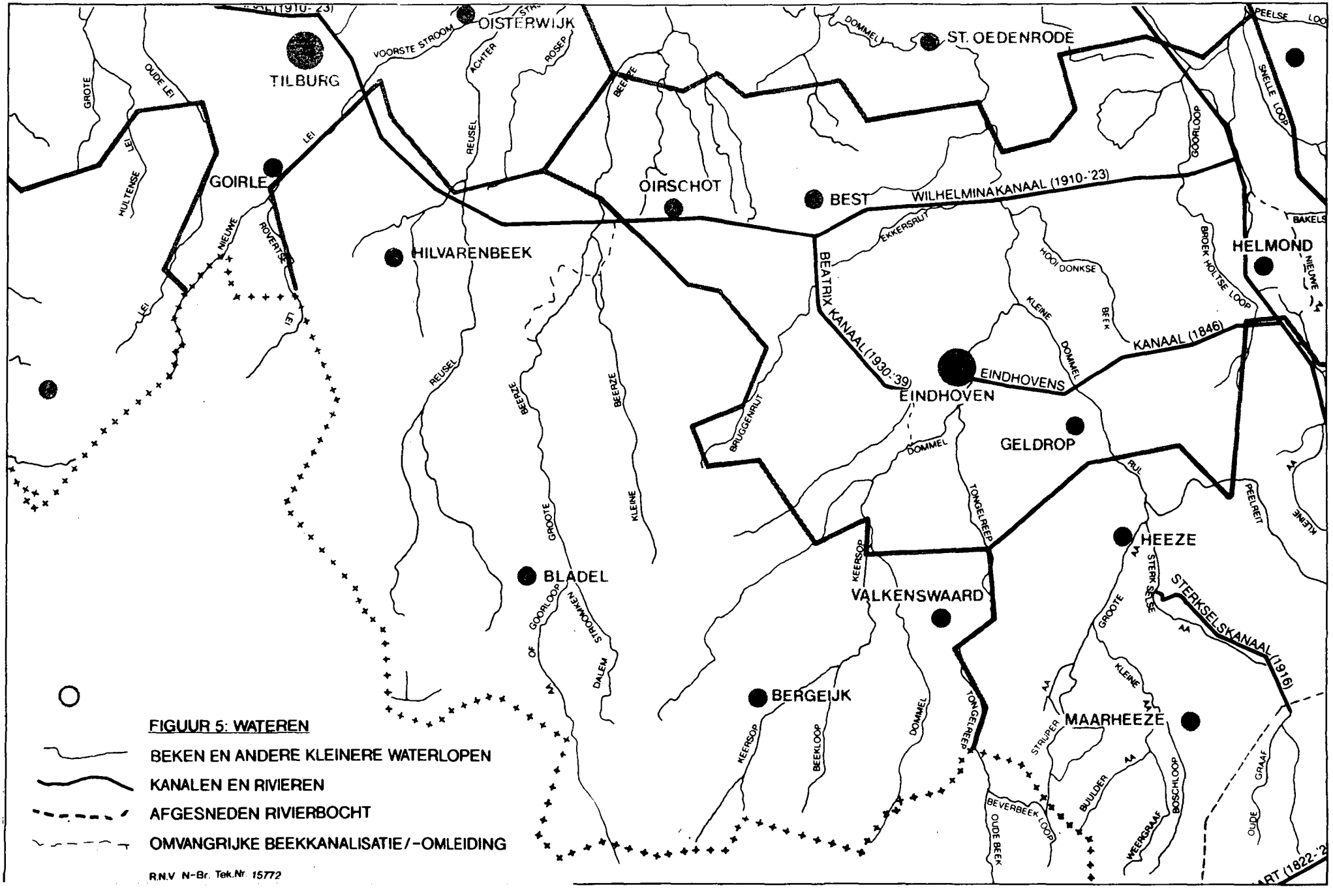
TILBURG
OISTERWIJK
ST. OEDENRODE
GOIRLE
OIRSCHOT
BEST
HILVARENBEEK
HELMOND
EINDHOVEN
GELDROP
BLADEL
VALKENSWAARD
HEEZE
BERGEIJK
MAARHEEZE
WILHELMINAKANAAL (1910-'23)
BEATRIX KANAAL (1930-'39)
KANAAL (1846)
STERKSELSKANAAL (1916)
VOORSTE STROOM
ACHTER
ROSEP
REUSEL
BEERZE
DOMMEL
GROTE
OUDE LEI
LEI
HULTENSE
NIEUWE
ROVERTSE
EKKERSRUT
BRUGGENRUT
HOOI DONKSE
KLEINE
BEEK
BROEK HOLTSE LOOP
GOORLOOP
SNELLE LOOP
PEELSE
BAKELS
TONGELREEP
FUIL
PEELREIT
KEERSOP
STERK SELSE
STRIJPER
BUULDER
WEEKGRAAF
BOSCHLOOP
GRAAF
OUDE
BEVERBEEK LOOP
OUDE BEEK
BEEKLOOP
STROOMKEN
DALEM
OF GOORLOOP
FIGUUR 5: WATEREN
BEKEN EN ANDERE KLEINERE WATERLOPEN
KANALEN EN RIVIEREN
AFGESNEDEN RIVIERBOCHT
OMVANGRIJKE BEEKKANALISATIE/-OMLEIDING
R.N.V N-Br. Tek.Nr. 15772

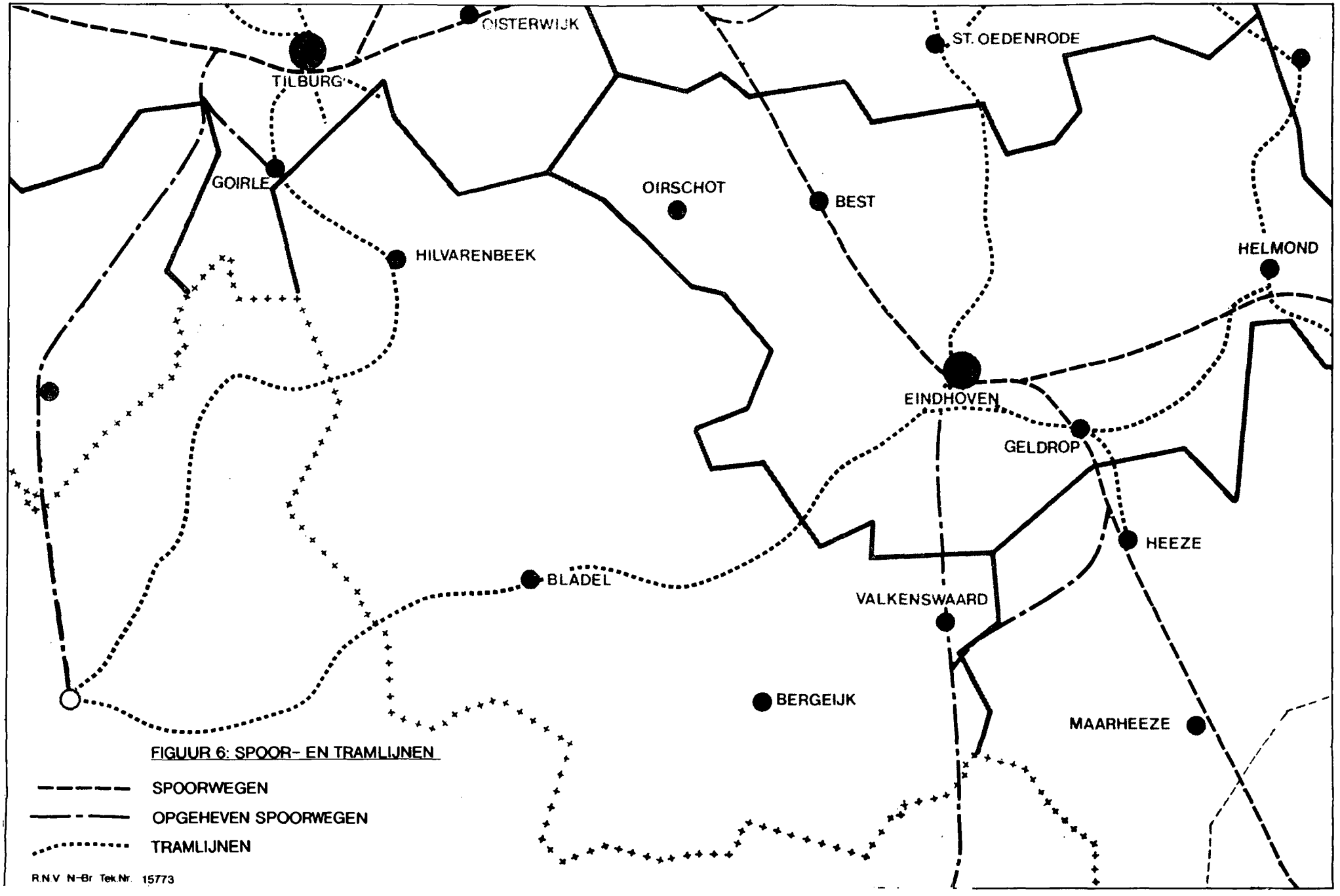

FIGUUR 6: SPOOR- EN TRAMLIJNEN

UITSNEDE TOPOGRAFISCHE KAART
EINDHOVEN SCHAAL 1:50.000
BLADNUMMER 51 (1853)
FIGUUR 7A

R.N.V N-Br. Tek.Nr. 15642

UITSNEDE TOPOGRAFISCHE KAART
EINDHOVEN SCHAAL 1:50.000
BLADNUMMER 51 WEST (1941)
FIGUUR 7B

R.N.V. N-Br. Tek.Nr. 15643

UITSNEDE TOPOGRAFISCHE KAART
EINDHOVEN SCHAAL 1:50.000
BLADNUMMER 51 WEST (1986)
FIGUUR 7C
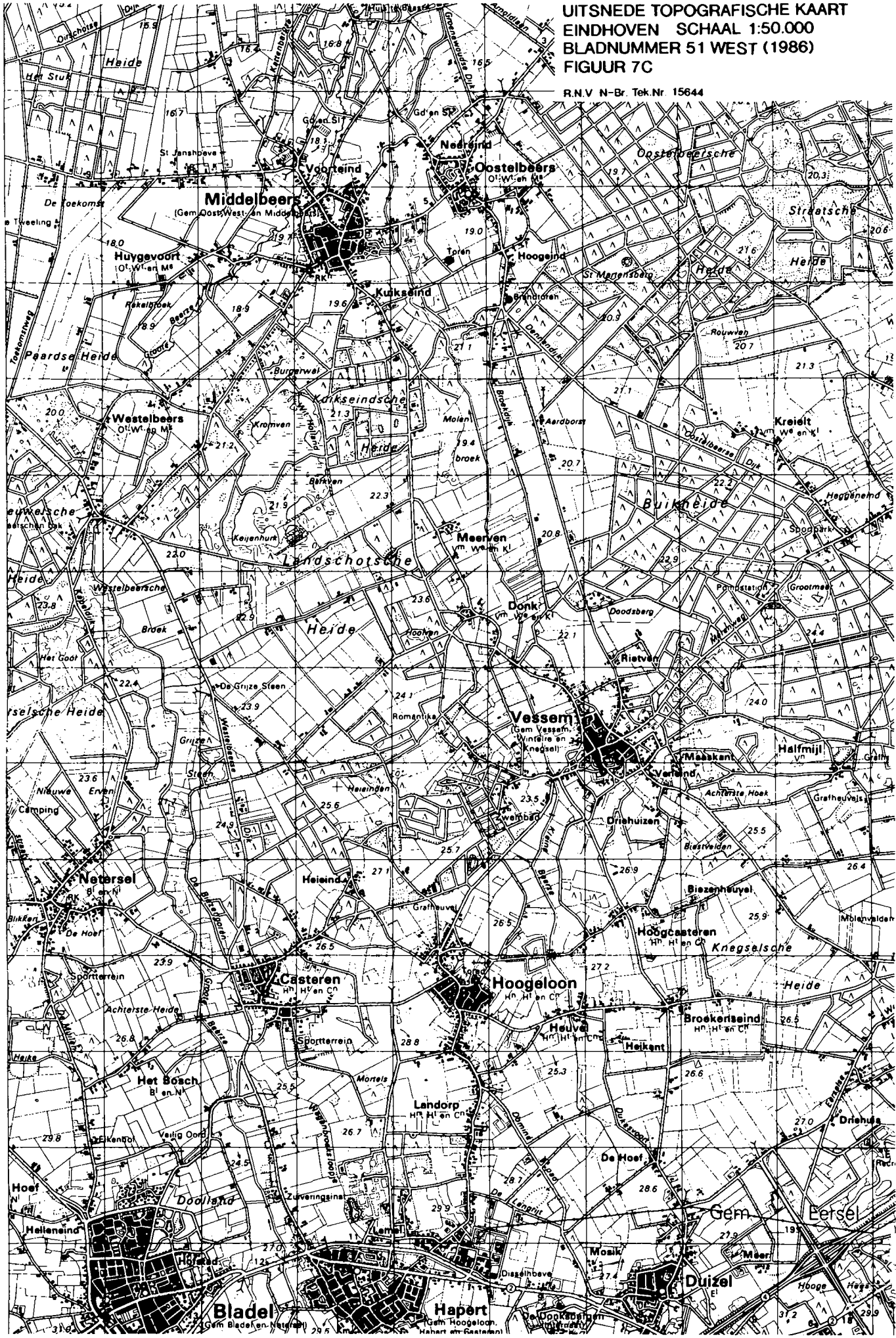
R.N.V N-Br. Tek.Nr. 15644